

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग पहिला

ज्वालामुखी

© Himani Savarkar,

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

Internet Rights are with Swatantryaveer Savarkar
Rashtriya Smarak Trust, Dadar, Mumbai

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग पहिला

ज्वालामुखी

प्रकरण पहिले

स्वधर्म नि स्वराज्य

धर्मासाठी मरावे, मरोनी अवघ्यांसी मारावे।

मारिता मारिता घ्यावे, राज्य आपुले।।

--रामदास

अेखादे लहानसे घर बांधावयाचे असले तरीही त्या घराचा तोल सांभाळला जातील अितका भक्कम पाया बांधण्यात येतो. पाया भक्कम नि घराच्या वजनाचा तोल सांभाळणारा असल्याशिवाय त्या पायावार अुभारलेले घर हे पत्यांच्या तंबूहून जास्त भव्य नि विशाल कधीही अुठविता यावयाचे नाही, हे अशिक्षित मनुष्यासही समजत असते. परंतु हे अगदी मनुष्यालाही अवगत असणारे व्यवहारज्ञान विसरून जाअून जेव्हा अेखादा लेखक प्रचंड क्रांतिरचनेचा अितिहास देताना त्या क्रांतीची ती भव्य नि विशाल अिमारत तोलण्यास मूलभूत असणारा पाया कोणचा होता याची मीमांसा करीत नाही किंवा ते प्रचंड क्रांतिमंदिर अेखाद्या गवताच्या काडीवर अुभारलेले होते असे बरळत सुटतो तेव्हा तो वेडगळ तरी असतो किंवा भामटा तरी असतो. ह्या दोहोंतून तो कोणत्याही विशेषणास पात्र असला तरी अितिहासलेखनाच्या पवित्र कृत्यास तो सर्वथैव नालायक ठरतो.

मोठमोठाल्या धर्मक्रांत्या किंवा राज्यक्रांत्या यांच्या वरवरच्या स्वरूपात असणाऱ्या असंबद्धतेची किंवा विभिन्नतेची साखळी त्या क्रांत्यांचे मुळाशी असणाऱ्या तत्वांस समजून घेतल्याशिवाय कधीही जुळविता येणार नाही. अनेक चक्रे नि अनेक लोहभाग यांनी युक्त असणारे अेखादे भव्य यंत्र प्रचंड शक्तीची कामे करीत असताना ती शक्ती कोणच्या यंत्रशास्त्रीय नियमाने अुत्पन्न केलेली आहे हे पूर्ण रीतीने कळल्याशिवाय प्रेक्षकांमध्ये आश्चर्याने अुत्पन्न होणारी विस्मयता अुद्भवे. परंतु ज्ञानाने येणारी मार्मिकता मात्र कधीही आढळणार नाही. फ्रेंच राज्यक्रांती किंवा हॉलंडमधील धर्मक्रांती यासारखी अद्भूत कृत्ये जेव्हा वाचकांना नि लेखकांना आपल्या भव्यतेने चकित करतात तेव्हा त्या त्यांच्या भव्यतेने गोंधळून जाअून वाचकांची दृष्टी नि लेखकांची लेखणी ही त्यांचे मूलभूत असणाऱ्या शक्तींना विवरण करण्यास धजत नाही. परंतु या मूलशक्तींच्या विवरणाशिवाय त्या क्रांतींचे खरे रहस्य कधीही लक्षात येणारे नसल्याने अितिहासशास्त्रात नुसत्या वर्णनापेक्षा मूलविवरणालाच अधिक महत्त्व दिलेले आहे.

हे मूलविवरण करीत असताना पुष्कळ वेळा अितिहासलेखकांची आणखी अेक चूक घडत असते. प्रत्येक कार्यास काही प्रत्यक्ष नि काही अप्रत्यक्ष, काही विशिष्ट नि काही सामान्य, काही आकस्मिक नि काही प्रधान कारणे कारणीभूत झालेली असतात. यांचे वर्गीकरण करण्यातच अितिहासकारांचे खरे कौशल्य असते. परंतु पुष्कळ अितिहासकारांची या वर्गीकरणात तारांबळ अुडून जाअून आकस्मिक कारणांनाच प्रधान कारणांचे स्वरूप देण्यात येते. अेखाद्या घराला आग लागली असता ती आग लावणाऱ्या मनुष्याचे अैवजी त्याच्या हातातील आगकाडीवर सर्व जबाबदारी लादणाऱ्या मूर्ख न्यायाधीशाप्रमाणे तो अितिहासकार हास्यास्पदतेला पात्र होतो. निमित्तकारणांनाच प्रधान कारण समजून अेखाद्या अैतिहासिक प्रसंगाचा अितिहास लिहू लागल्याने त्या प्रसंगाचे खरे महत्त्व कधीही लक्षात येत

नाही. किंबहुना ते अद्भूत नि क्रांतिकारक प्रसंग असल्या क्षुल्लक कारणाकरिता घडले हे पाहून त्या प्रसंगाबद्दल नि त्यातील व्यक्तीबद्दल अयथार्थबुद्धी अत्युत्पन्न होऊ लागते. यासाठी अतिहासिक प्रसंगांचा नि विशेषतः क्रांतिकारक प्रसंगांचा अतिहास लिहिताना त्यांचे नुसते वर्णन देऊन त्यांची बरोबर कल्पना देता येत नाही किंवा त्यांचा अुगम त्यांच्या निमित्त-कारणापर्यंतच शोधून माघारे फिरल्यानेही त्यांचे यथार्थ स्वरूप जाणता येत नाही; तर ज्याला सत्य, निःपक्षपाती नि मार्मिक अतिहास लिहावयाचा असेल त्याने त्या प्रसंगाची नि त्या क्रांतीची अुभारणी कोणत्या पायावर केलेली होती, त्यांच्या मुळाशी काय तत्त्व होते नि त्यांची प्रधान कारणे काय होती यांचे पर्यालोचन अवश्य केले पाहिजे.

प्रत्येक क्रांतीच्या मुळाशी कोणते तरी तत्त्व असलेच पाहिजे असे अटलीचा प्रख्यात तत्त्ववेत्ता नि देशभक्त मॅझिनी ह्याने कार्लॉअलच्या फ्रेंच राज्यक्रांतीवरील पुस्तकावर टीकात्मक लेख लिहिताना म्हटलेले आहे. क्रांती म्हटली म्हणजे अतिहासातील मनुष्यजातीच्या आयुष्याची अुलथापालथ होय. लाखो व्यक्ती ज्यासाठी झटतात, राजांची सिंहासने ज्यासाठी डळमळू लागतात, असलेले मुकुट फुटले जाऊन, नसलेले मुकुट ज्यासाठी अुत्पन्न होतात, स्थापिलेल्या मूर्तींचा भंग नि नवीन मूर्तींची अुत्थापना ही ज्यासाठी होतात नि ज्याच्यापुढे रक्ताचे पूर वाहविण्याची काहीच कथा नाही, असे प्रचंड समूहांना वाटू लागते अशा अेखाद्या क्षोभकारक तत्त्वाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही क्षुल्लक नि क्षणिक पायावर क्रांतीची अिमारत अुभारली जाणे शक्य नाही. प्रत्येक क्रांतीच्या मुळाशी असणारे हे तत्त्व ज्या मानाने पवित्र किंवा अपवित्र असेल त्या मानाने त्या क्रांतीतील कार्यकर्त्या व्यक्तींची स्वरूपे नि कृत्ये पवित्र किंवा अपवित्र ठरत असतात. हेतूवरून कृत्यांची परीक्षा जशी व्यवहारात केली जाते त्याचप्रमाणे अतिहासातही व्यक्तींच्या किंवा राष्ट्रांच्या हेतूवरून त्यांच्या कृत्यांचे स्वरूप ठरत असते. ही कसोटी सोडून दिली असता अेखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला मारणे नि अेखाद्या सैन्याने दुसऱ्या सैन्याला मारणे ह्यात काहीच भेद राहणार नाही. साम्राज्यासाठी झालेल्या सिकंदाच्या स्वाऱ्या नि अटलीच्या स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या ग्यारिबाल्डीच्या स्वाऱ्या ह्या सारख्याच किंमतीच्या ठरतील. ह्या भिन्न कृत्यांचे यथायोग्य परीक्षण होण्यास जसा त्यांचा हेतु समजावून घेतलाच पाहिजे त्याचप्रमाणे प्रत्येक क्रांतीचे यथायोग्य विवेचन होण्यास तिचा हेतू काय होता, तिच्या अंतर्यामीची अिच्छा काय होती, कोणच्या तत्त्वांतून ती अुद्भवली होती हे अवश्य पाहिले पाहिजे. सारांश, अतिहासिक क्रांतीच्या अतिहास-लेखकाने त्या क्रांतीतील वरवर असंबद्ध दिसणाऱ्या प्रसंगाना किंवा तिच्या अद्भुततेला पाहून तिथेच स्तिमित होऊन न बसता तिच्या अुगमाकडे शोध करीत गेले पाहिजे. अितकचे नव्हे, तर त्या शोधात भलत्याच नि आकस्मित निघालेल्या फाट्यांस सोडून अगदी मूलतत्त्वापर्यंत शोध लावला पाहिजे, मग त्या तत्त्वाची दुर्बिण घेऊन त्या क्रांतीच्या विस्तीर्ण प्रदेशाचे निरीक्षण केले पाहिजे. अशा रीतीने आरंभ केल्यास अनेक असंबद्ध प्रसंगात पूर्ण संबद्धता दिसू लागते, वक्ररेषा सरळ भासू लागतात नि सरळ रेषा वक्र भासू लागतात. अंधकारात प्रकाश दिसू लागतो नि प्रकाशात अंधकार दिसू लागतो, नीचतेत अुच्चता नि अुच्चतेत नीचता दृग्गोचर होते, विद्रुपतेत सुरुपता नि सुरुपतेत विद्रुपता आढळते नि अपेक्षित किंवा अनपेक्षित रीतीने परंतु स्पष्ट स्वरूपाने ती क्रांती ही अतिहासाच्या दृष्टोत्पत्तीस येते.

परंतु हिंदुस्थानात अि. स. १८५७ साली घडलेल्या प्रचंड राज्यक्रांतीचा अतिहास अशा शास्त्रीय पद्धतीने कोणीही स्वदेशी किंवा विदेशी ग्रंथकाराने लिहिलेला नसल्याने त्या क्रांतियुद्धाबद्दल लोकांत विलक्षण, भ्रामक नि दुष्ट समजुती प्रचलित झालेल्या आहेत. वर वर्णन केलेले सर्व दोष ह्या क्रांतियुद्धाच्या अिंग्रजी लेखकांनी केलेले आहेत. काही लेखकांनी त्याचे वर्णन देण्यापलिकडे प्रयत्नच केला नाही. परंतु बहुतेकांनी तो प्रयत्न दुष्ट बुद्धिने नि पक्षपातीपणाने केल्यामुळे त्यांच्या दूषीत दृष्टीला त्या क्रांतियुद्धाचे मूलतत्त्व दिसले नाही किंवा दिसत असताही पहावले नाही.

अि. स. १८५७ सारखी प्रचंड क्रांती हेतूव्यतिरिक्त घडणे शक्य आहे काय? पेशावरपासून कलकत्त्यापर्यंत जी लाट अुसळली ती आपल्या सामर्थ्याने काही तरी विशिष्ट पदार्थ बुडवून टाकण्याच्या हेतूशिवायच अुठणे शक्य होते काय? दिल्लीला पडलेले वेढे, कानपूरला झालेल्या कत्तली, साम्राज्यांचे अुभारलेले ध्वज नि त्या ध्वजाखाली लढत लढत शूरांच्या धारातीर्थात पडलेल्या अुड्या ह्यासारखी अुदात्त नि स्फूर्तिजनक कृत्ये काही अेका अत्यंत अुदात्त नि स्फूर्तिजनक साध्याशिवाय घडणे शक्य होते काय? अेखाद्या आठवड्याला भरणारा बाजार देखील काही विशिष्ट हेतूव्यतिरिक्त भरलेला नसतो. मग जो बाजार भरविण्याची तयारी वर्षोवर्षे चाललेली होती, ज्याची दुकाने

पेशावरपासून कलकत्त्यापर्यंत असणाऱ्या प्रत्येक सिंहासनावर अघडलेली होती, ज्यांत राज्यांची नि साम्राज्यांची देवघेव चाललेली होती, जिथे रक्तांच्या नि मांसाच्या नाण्याशिवाय दुसरे चलनी नाणे कोणी जुमानीत नव्हते तो बाजार काय अुगीच भरला, अुगीच अुठून गेला? नाही, नाही. तो बाजार अुगीच भरला असेही नाही. अुगीच अुठून गेला असेही नाही. हे कळणे फार कठीण आहे म्हणून नव्हे, तर हे कळले असे कबूल करणे हे आपल्या हिताचे न वाटल्याने या मुद्द्याकडे अिंग्रजी अितिहासकारांनी मुद्दाम दुर्लक्ष केलेले आहे. परंतु ह्या दुर्लक्षाहूनही अधिक फसविणारी नि ५७ च्या ह्या क्रांतियुद्धाचे स्वरूप सर्वतोपरी भ्रष्ट करणारी दुसरी युक्ती किंवा दुसरी चूक विजातीय नि त्यांची झील ओढणाऱ्या स्वजातीय अितिहासकारांनी जी केलेली आहे ती ही होय की, ह्या ५७ च्या प्रलयाचे कारण दुसरे काही नसून मूठभर आपमतलबी लोकांनी अुठविलेली काडतुसांची कंडी होय. अिंग्रजी अितिहासावर नि अिंग्रजांच्या लाचलुचपतीवर वाढलेले अेक अेतद्देशीय ग्रंथकार म्हणतात : 'काडतुसास गाओची नि डुकराची चर्बी लावितात अितके केवळ अैकूनच मूर्ख लोक बिथरले. अैकलेली गोष्ट खरी की खोटी ह्याचा कोणी शोध केला आहे काय? अेक बोलला म्हणून दुसरा बोलला, आणि दुसरा बिघडला म्हणून तिसरा बिघडला अशी अंधपरंपरा चालून अविचारी मूर्खांचा समाज जमला आणि बंड माजले.

काडतुसांच्या गोष्टींवर लोकांनी अंधपरंपरेने विश्वास ठेवला की काय ह्याचा निर्णय पुढे यथावकाश होओीलच. परंतु ह्या खऱ्या किंवा खोट्या विश्वासात बंडाचे मूळ होते ही समजूत करविण्याचा कसा दीर्घ प्रयत्न चाललेला होता हे यावरून दिसून येओील. ५७ सारखी प्रचंड क्रांती असल्याकारणापासून अुत्पन्न होओील हे म्हणणाऱ्या मंद किंवा दुष्ट बुद्धीना क्रांती म्हणजे अेक 'अविचारी मूर्खांचा समाज' होय असे वाटल्यास त्यात काही आश्चर्य नाही. जर ५७ ची क्रांती ही मुख्यतः काडतुसांवरूनच प्रदीप्त झाली होती, तर तिला नानासाहेब, दिल्लीचे बादशाह, झाशीची राणी किंवा रोहिलखंडचे खानबहादूर खान हे का मिळाले? यांना अिंग्रजी लष्करात नोकरी धरावयाची नव्हती किंवा घरी बसले तरी ती लष्करी काडतुसे तोडलीच पाहिजेत असाही हुकूम कोणी त्यांच्यावर केलेला नव्हता. जर ५७ ची अुठावणी ही केवळ किंवा मुख्यतः काडतुसांच्या चर्बीनेच झाली होती तर हिंदुस्थानावरील अिंग्रजी गव्हर्नर जनरलने ती न वापरण्याचा हुकूम सोडल्याबरोबर ती झटकन शमलीही असती परंतु शिपायांनी आपल्या हाताने आपली काडतुसे बनवावी अशी सरकारी परवानगी मिळाल्यावरही तिचा अुपयोग करून घेण्याचे अैवजी किंवा लष्करी नौकरी सोडून सर्वच कटकट मिटविण्याचे अैवजी लष्करी शिपायांनीच नव्हे, तर लष्कराशी ज्यांचा अर्थाअर्थी संबंध नाही अशा लाखो लोकांनी, राजांनी नि महाराजांनी आपले प्राण रणांगणांत का खर्च केले? लष्करी नि बिनलष्करी, राजा नि रंक, हिंदु नि मुसलमान या सर्वांना स्फुरण येण्यास असल्या किरकोळ गोष्टी कारणीभूत होत नसतात तर त्या गोष्टींच्या मुळाशी असणारे तत्त्व त्यास कारणीभूत होत असते.

काडतुसांची भिती हे बंडांचे प्रमुख कारण आहे. ह्या म्हणण्यात जितकी अयथार्थता आहे तितकीच त्या बंडाचा अुगम केवळ अयोध्येच्या राज्याला खालसा करण्यात आहे, या म्हणण्यात दिसून येओील. अयोध्येच्या राज्यातील हिताहिताशी ज्यांचा काही अेक संबंध नव्हता असे किती तरी लोक या भयंकर क्रांतीत हातावर शिर घेअून लढत होते! मग त्या लढण्यात त्यांचा काय हेतु होता? खुद्द अयोध्येचे नबाब तर कलकत्त्याच्या किल्ल्यात अटकेत पडलेले होते, त्यांची प्रजा अिंग्लिश अितिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणे नबाबाच्या अंमलाला अत्यंत नाखूष झालेली होती. मग पंजाबापासून तो बंगालपर्यंत फक्त राजेच नव्हते किंवा लष्करी लोकच नव्हते तर प्रत्येक अस्सल हिंदी मनुष्य आपली समशेर अुपसून का अुभा राहिला? सत्तावनच्या क्रांतीबद्दल अेक लेख बंगालच्या कोणी 'हिंदू'ने त्या वेळेसच अिंग्लंडात प्रसिद्ध करविला होता. त्यात तो हिंदू म्हणतो: "ज्यांनी अयोध्येच्या नबाबाला कधी जन्मातसुद्धा बघितलेले नव्हते किंवा पुढेही बघण्याचा संभव नव्हता, असे किती सरळ नि दयार्द्र लोक आपआपल्या झोपडीत नबाबाची दुःख सांगताना ढसढसा रडत असत, याची कल्पना तुम्हाला नाही! हे अश्रु गळून गेल्यानंतर प्रत्यक्ष स्वतःवरच हा क्रूर प्रसंग

गुदरल्याप्रमाणे वजीद अल्लीशाह यांच्या अपमानाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा किती शिपायी दररोज करीत होते हेही तुम्हांस माहित नाही^१’.

ह्या शिपायांना ही सहानुभूती का वाटू लागली. ज्यांनी नबाबांना जन्मात पाहिलेलेही नव्हते त्यांचे डोळे नि कंठ का भरून आले? तेव्हा अयोध्येचे राज्य खालसा केल्याने बंड अुद्भवले नाही तर ही राज्ये खालसा करण्यात ज्या तत्वांचा अपुमर्द होत होता त्या तत्वांमुळे बंड अुत्पन्न झाले. काडतुसांची भिती किंवा अयोध्येचे खालसा केलेले राज्य ही आनुषंगिक नि आकस्मिक कारणे होत. ह्यांनाच प्रधान कारण समजले असता सत्तावनच्या क्रांतीचे खरे स्वरूप कधीही कळणार नाही.

ह्या निमित्तकारणांनाच मूळ कारणांचे स्वरूप दिल्यास त्याचा असा अर्थ होतील की, जर ही विशिष्ट कारणे घडली नसती तर त्यांचे कार्यही घडले नसते जर काडतुसांची भिती नसती किंवा अयोध्येचे राज्य खालसा केले गेले असते तर १८५७ ची क्रांती घडली नसती. परंतु ह्या समजाहून वेडगळ नि भ्रामक असा दुसरा समज सापडणे शक्य नाही. काडतुसांची भिती अुत्पन्न झाली नसती तरी क्रांती घडलीच असती. कारण त्या भीतीच्या मुळाशी असणारे तत्त्व हे दुसऱ्या अेखाद्या प्रसंगात दृग्गोचर झाले असते. अयोध्येचे राज्य खालसा झाले नसते तरीही हे क्रांतीयुद्ध झालेच असते. कारण त्या राज्याच्या खालसा करण्याचे मुळाशी असलेले तत्त्व आणखी दुसऱ्या अेखाद्या राज्याच्या खालसा करण्यात प्रादुर्भूत झाले असते. फ्रान्स देशातील राज्यक्रांतीचे प्रधान कारण जसे धान्याच्या वाढलेल्या किंमती किंवा बॅस्टाअिल किंवा राजाचे पॅरिस सोडून जाणे, किंवा मेजवानीचा रंग हे नव्हे, तद्वतच वरील आकस्मिक नि विशिष्ट प्रसंग ही ह्या प्रचंड क्रांतीची प्रधान कारणे नसून केवळ निमित्तभूत निमित्ते होत. सीताहरण हे रामायणाचे जसे केवळ निमित्त झाले त्याचप्रमाणे वरील सर्व लहानमोठी कारणे ही निमित्ते असून मुख्य प्रधान कारणे म्हटली म्हणजे त्यांच्या मुळाशी असलेली तत्त्वेच होत.

ही तत्त्वे कोणती होती? हजारो शूरांच्या तरवारी त्यांच्या म्यानांतून ओढून काढून रणांगणात चमकविणारी ही तत्त्वे कोणती होती? निस्तेज झालेल्या मुकुटांना सतेजता देणारी नि मोडून पडलेल्या ध्वजांचे पुनरुद्धरण करणारी ही तत्त्वे कोणती होती? ज्यांच्यावर हजारो व्यक्तींनी आपल्या अुष्ण रक्ताचा अभिषेक वर्षानुवर्षे अखंड प्रेमाने सुरू ठेवावा ती ही तत्त्वे कोणती होती? मौलवींनी ज्यांना अुपदेश करावा, ब्राह्मणांनी ज्यांना ‘विजयी भव’ म्हणून आशिर्वाद द्यावे, दिल्लीच्या मशिदीतून नि काशीच्या देवळांतून ज्यांच्या यशः प्राप्तीसाठी परमेश्वराकडे दिव्य प्रार्थना धाडण्यात याव्या, ज्यांच्या साहायासाठी श्रीमत् हनुमानजीने कानपूरच्या रणांगणावर हुंकार करू लागवा नि ज्यासाठी झाशीच्या

^१ हा लेख अिंडिया ऑफिसच्या लायब्ररीत आहे. हा लेख अनेक दृष्टींनी फार महत्त्वाचा आहे. या लेखातील पुढील अुतारा दिल्याशिवाय राहवत नाही.

“Your (Englishmen’s) conduct has all along been mean and pettifogging. You accuse our ancient Mogal rulers of despotism. They were despotic to some extent; but, on the whole, they knew how to govern an empire-you know how to keep a shop. They had a large mind; you have an ingenious and a crafty one, They could conceive of grand projects. Despite their faults, they were loved by a grand people like us. They settled in the country and tried to improve it. Your servants come here only to make money and go home as soon as they have satisfied themselves on that score. Indeed, in as much as we have come to know you, we have learnt to dispise you. With increasing knowledgc we have known that the Anglo-Saxon race is selfish and hypocritical in the extreme and always unprincipled in matters of gain!” हा लेख सुमारे २५ पानांचा असून तो दि. १३ ऑक्टोबर १८५७ रोजी प्रसिद्ध झालेला आहे.

महालक्ष्मीने शुंभनिशुंभांच्या रक्तात भिजलेली आपली पुराणप्रसिद्ध तरवार पुन्हा उपसू लागावे अशी ही तत्त्वे कोणती होती?

ही १८५७ च्या क्रांतीची प्रधान कारणे असलेली दिव्य तत्त्वे म्हणजे 'स्वधर्म नि स्वराज्य' ही होत. आपल्या प्राणप्रिय धर्मावर भयंकर, विघातक नि कपटप्रचुर हल्ला आलेला आहे असे यथार्थ रीतीने दिसू लागताच स्वधर्म रक्षणार्थ जी 'दीन दीन' ही गर्जना सुरू झाली, त्या गर्जनेत नि आपल्या निसर्गदत्त स्वातंत्र्याला कपटीपणाने छिनावून आपल्या पायात राजकीय गुलामगिरीच्या शृंखला घातल्या गेल्या हे पाहताच स्वराज्यसंपादनाच्या पवित्र अिच्छेने त्या दास्यशृंखलेवर केलेल्या प्रचंड आघातात या क्रांतियुद्धांचे मूळ आहे. स्वधर्मप्रीती नि स्वराज्यप्रीती ही तत्त्वे हिंदुस्थानच्या अितिहासांत जितक्या स्पष्टतेने नि अुदात्ततेने दिसतात त्याहून अधिक कोणत्या अितिहासात दिसणार आहेत? परकीय नि आपमतलबी अितिहासकारांनी त्या दिव्य हिंदुभूचे चित्र कितीही घाणेरड्या रंगात काढलेले असले तरी जोपर्यंत आमच्या अितिहासाच्या पानावरील चितोडचे नाव पुसलेले नाही, सिंहगडचे नाव पुसलेले नाही, प्रतापादित्याचे नाव पुसलेले नाही किंवा गुरु गोविंदसिंगांचे नाव पुसलेले नाही तोपर्यंत ही स्वधर्म नि स्वराज्याची तत्त्वे हिंदुस्थानच्या रक्तामासांत खिळून राहणारी आहेत! त्यांच्यावर क्षणभर गुलामगिरीच्या भ्रमाचे ढग येवोत- सूर्यावरदेखील ढग येतात - परंतु तो क्षण संपतो न संपतो तो त्या तत्त्वसूर्याच्या अुष्णतेने ते वितळून जातील यात मुळीच शंका नाही.

स्वराज्यासाठी हिंदुस्थानने कोणचे प्रयत्न केलेले नाहीत नि स्वधर्मासाठी हिंदुस्थानने कोणचे दिव्य अंगीकारले नाही? "सूरा सो पचाजिये जो लढे दिनके हेत। पुरजा पुरजा कट मरे तबहू न छोडे खेत।" (गुरु गोविंदसिंह). अशा रीतीने स्वधर्मासाठी रणांगणावर तिळतीळ तुकडे झाले तरी जे हटत नाहीत अशा प्रसंगांनी भरतभूमीचा अितिहास आपूर्ण भरलेला आहे.

या परंपरागत नि दिव्य तत्त्वांचा संचार होण्यास १८५७ साली जितकी कारणे होती तितकी पूर्वी फारच थोड्या वेळेस घडून आलेली होती. या विशिष्ट प्रसंगांनी हिंदभूमीच्या अंगात किंचित सुप्रसन्न झालेल्या या मनोवृत्तींना विलक्षण चेतना दिली नि स्वधर्म नि स्वराज्यासाठी लोकशक्ती सज्जचाप होअू लागल्या. दिल्लीचे बादशहांनी काढलेल्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या जाहिरनाम्यात ते म्हणतात: "हिंदवासियांनो, जर आपण सर्वजण मनात आणू तर शत्रूंचा क्षणार्धात धुव्वा अुडवून देअू नि आपल्या प्राणप्रिय धर्माला नि प्राणप्रिय देशाला पूर्ण भयमुक्त करू!"^२

ह्या वाक्यात असलेल्या दिव्य तत्त्वांसाठी जी क्रांती होते, आपल्या प्राणप्रिय धर्माला नि आपल्या प्राणप्रिय देशाला बंधमुक्त करण्यासाठी जे क्रांतियुद्ध होते त्या क्रांतियुद्धाहून पवित्र असे जगात दुसरे काय आढळणार आहे? स्वदेशरक्षण, स्वराज्य संस्थापन नि स्वधर्म परित्राण यासाठी दिल्लीच्या सिहासनावरून प्रार्थना केलेल्या या स्पष्ट, दिव्य नि स्फूर्तिजनक मंत्रातच १८५७ च्या क्रांतीचे बीज आहे! बरेलीला छापून प्रसिद्ध केलेल्या नि अयोध्येच्या नबाबांनी काढलेल्या दुसऱ्या अेका जाहिरनाम्यात ते म्हणतात: "हिंदुस्थानातील सर्व हिंदूनो नि मुसलमानांनो, अुठा! स्वदेश बांधवहो, परमेश्वराने दिलेल्या देणग्यात अत्यंत श्रेष्ठ देणगी म्हणजे स्वराज्य (sovereign) ही होय. ही अिश्वरदत्त देणगी ज्याने आपल्यापासून फसवून, छिनावून नेली आहे त्या जुलमी राक्षसाला ती फार दिवस पचेल काय? हे अिश्वरी अिच्छेविरुद्ध असलेले कृत्य फार दिवस जयास जातील काय? नाही नाही! अिंग्लिशांनी अितके जुलूम केलेले आहेत की, त्यांच्या पापाचे घडे पूर्वीच तुडुंब भरलेले आहेत! नि त्यात आता आपल्या पवित्र धर्माचा नाश करण्याची त्यांना कुबुद्धि सुचली! आता तुम्ही अजूनही स्वस्थ बसणार काय? तुम्ही स्वस्थ बसावे अशी परमेश्वराची अिच्छा नाही. कारण सर्व हिंदूंच्या नि मुसलमानांच्या हृदयात त्याच्याच अिच्छेने या फिरंग्यांना आपल्या देशातून हाकून देण्याची बुद्धि अुत्पन्न झालेली आहे... नि परमेश्वराच्या अिच्छेने नि तुमच्या पराक्रमाने लवकरच त्यांचा अितका पूर्ण नायनाट होतील की, ह्या आपल्या हिंदुस्थानात त्यांचा मागमूससुद्धा अुरणार नाही! ...लहान थोर हे सर्व क्षुल्लक भेद विसरून जाअून ह्या सैन्यात सर्वत्र समताच नांदली पाहिजे. कारण जे जे पवित्र धर्मयुद्धात स्वधर्मासाठी आपली समशेर अुपसतात ते सर्व

^२ दिल्लीचा जाहिरनामा 'Lackey's Fictions Exposed'.

सारख्याच योग्यतेचे आहेत! ते भाभीभाभी आहेत! त्यांच्यात मुळीच भेद नाहीत... म्हणून पुन्हा अेकदा मी सर्व हिंदी बंधूस म्हणतो की, अुठा नि या परमेश्वरी नि दिव्य कर्तव्यासाठी रणांगणात अुडी घ्या!!"^३

ही तत्त्वरत्ने पाहून ज्याला ह्या क्रांतीयुद्धाची ओजस्विता भासणार नाही तो अेकतर मंद किंवा अेकतर भामटा असला पाहिजे. अिश्वरदत्त हक्कांसाठी लढणे हे मनुष्यमात्रांचे कर्तव्य होय. म्हणून आपल्या स्वधर्मासाठी नि स्वराज्यासाठी त्या वेळच्या हिंदी शूरांनी आपल्या तरवारी अुपसलेल्या होत्या हे सिद्ध करण्यास याहून सबळ पुरावा तो काय देता येणार? भिन्नभिन्न स्थली नि भिन्नभिन्न काली निघालेले हे जाहिरनामे या क्रांतीयुद्धाच्या मीमांसेवर अेक अक्षरही जास्त लिहिण्याचे कारण अुरु देत नाहीत. हे जाहिरनामे कोणी भलत्यासलत्याने काढलेले नसून सर्ववंध नि सर्वाधिकारी सिहासनाची ती शासनपत्रे आहेत! त्या वेळच्या क्षुब्ध मनोवृत्तीचे ते अुष्ण अुष्ण अुसासे आहेत. भाडभिडीमुळे किंवा भयामुळे जेव्हा खऱ्या मनोवृत्ती दाबून ठेवण्याचे काही अेक प्रयोजन नसते, अशा रणप्रसंगातील हे अंतःकरणाचे स्पष्ट बोल आहेत. ज्या युद्धात "जे जे समशेर अुपसतात ते ते सारख्याच योग्यतेचे असतात" अशा धर्मयुद्धात अुठलेली ही वीरगर्जना 'स्वधर्म नि स्वराज्य' या तत्त्वद्वयांचा अुच्चार नि जयघोष करीत आहे!

परंतु ही दोन तत्त्वे परस्परांशी विरुद्ध किंवा विभिन्न समजली जात होती काय? स्वधर्म नि स्वराज्य यांना परस्परांशी अर्थाअर्थी संबंध नाही अशी निदान पौर्वात्यांची तरी केव्हाही समजून नव्हती. मॅझिनीच्या म्हणण्याप्रमाणे स्वर्ग नि पृथ्वी यांच्यात अेक जंगी आडकाठी अुभारलेली नसून अेकाच वस्तूची ही दोन टोके आहेत अशीच पौर्वात्य मनाची पूर्वापार यथार्थ नि परिपक्व समजूत आहे. आमची स्वधर्माची कल्पना ही स्वराज्याहून भिन्न नाही. ती दोन्ही साध्य-साधने नात्याने संलग्न आहेत. स्वधर्माशिवाय स्वराज्य तुच्छ होय नि स्वराज्याशिवाय स्वधर्म बलहीन होय. स्वराज्य ही अैहिक सामर्थ्याची तरवार, स्वधर्म ह्या पारलौकिक साध्यासाठी सदोदित अुपसलेली असावी हा पौर्वात्य मनाचा कल अितिहासात पदोपदी आढळून येअील. पौर्वात्यांच्या अितिहासात झालेल्या क्रांत्यांना धार्मिक स्वरूप का मिळते, किंबहुना धार्मिक पावित्र्य असल्याशिवाय नि धर्मसंलग्नता असल्याशिवाय प्रचंड क्रांती होणे हे पौर्वात्यांच्या अितिहासाला मुळीच ठाअूक का नाही यांचे बीजही या धर्माच्या विश्वव्यापक स्वरूपातच आहे. हिंदुस्थानच्या अितिहासात आजपर्यंत अखंडत्वाने व्यक्त होत आलेले हे स्वराज्य नि स्वधर्म यांच्या साधनसाध्यत्वाचे तत्त्व या १८५७ च्या क्रांतीयुद्धातही व्यक्त झाले यात काही नवल नाही. दिल्लीच्या बादशहांनी अगदी प्रथम काढलेल्या जाहिरनाम्याचा अुल्लेख पूर्वी केलाच आहे. त्यानंतर दिल्लीला अिंग्रजांचा वेढा पडून युद्ध भर रंगात आलेले असताना बादशहांनी सर्व हिंदवासियांस अनुलक्षून दुसरा अेक जाहिरनामा काढलेला होता. त्यात ते म्हणतात:^४ "जमी राजगान वो रोसाअे हिंदपर वाझे होके तुम बेहामा अुजू: नेकी और फर्याजीमें मुशतअीर अुद्दअीर हो... खुदावंतने तुमको ये मर्तबये आली और मुल्क और दौलत और हुकमत अिसीवास्ते बक्षी है कि तुम अुन लोगोंको जो तुमारे मजहबमे रखना अंदाजी करे, गारद करो." आपल्याला अिश्वराने संपत्ती, देश, अधिकार हे कशासाठी दिलेले आहेत? ते केवळ व्यक्तिविषयक विषयसुखासाठी नसून स्वधर्मसंरक्षणाच्या पवित्र हेतूसाठी होत!

परंतु ह्या पवित्र नि अंतिम हेतूची ही साधने आता कोठे आहेत? मागे दिलेल्या जाहिरनाम्यात म्हटल्याप्रमाणे परमेश्वराच्या सर्व देणग्यात अत्यंत श्रेष्ठ अशी स्वराज्याची देणगी कोठे आहे? दौलत कोठे आहे? मुल्क (देश) कोठे आहे? हुकूमत कोठे आहे? गुलामगिरीच्या प्लेगात ही सर्व दैविक स्वतंत्रता मृतप्राय झाली आहे. गुलामगिरीचा हा प्लेग

^३ 'Lackey's Fictions Exposed'. हा जाहिरनामा ह्या क्रांतीयुद्धाच्या वेळेस लोकवृत्ती कशा चैतन्ययुक्त झालेल्या होत्या हे दाखविण्यास फारच अुपयोगी आहे. हा पुढे थोड्याबहुत अंशाने दिला जाअीलच.

^४ हा संबंध जाहिरनामा कन्हयालाल यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'तारीखे बगावते हिंद' या अुर्दू पुस्तकात जसाच्या तसाच दिलेला आहे. हे गृहस्थ (?) कोण्या चीफ कमिशनराचे 'अंतरप्रिटर' असून यांनी बंडवाल्यांवर अिंग्रजी अितिहासकारांहूनही जास्त तोंडसुख घेतलेले आहे!

कसा संहार करीत आहे हे दाखविण्यासाठी वरील जाहिरनाम्यात, नागपूरची, अयोध्येची नि झाशीची स्वराज्ये कशी धुळीस मिळविली गेली याचे मार्मिक वर्णन करून नंतर अशा रीतीने धर्मरक्षणाची साधने गमाविल्यामुळे तुम्ही परमेश्वराचे घरी अपराधी नि धर्मद्रोही ठराल अशी जागवणूक दिलेली आहे. “अश्वराची आज्ञा ही आहे की, स्वराज्य संपादा. कारण स्वधर्मसंरक्षणाचे ते मूल साधन आहे. जो स्वराज्य संपादन करीत नाही, जो गुलामगिरीत तटस्थ बसतो तो अधर्मी नि धर्मद्रोही होय. म्हणून स्वधर्मासाठी अुठा नि स्वराज्य संपादन करा!”

“स्वधर्मासाठी अुठा नि स्वराज्य संपादन करा!” ह्या तत्त्वाने हिंदुस्थानच्या अतिहासात किती दैविक चमत्कार केलेले आहेत? श्रीसमर्थ रामदासांनी महाराष्ट्राला अडीचशे वर्षापूर्वी हीच दीक्षा दिली होती! “**धर्मासाठी मरावे। मरोनी अवघ्यांसी मारावे। मारिता मारिता घ्यावे। राज्य आपुले।।**”

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे हेच तात्त्विक कारण होय. ह्या क्रांतियुद्धाचे हेच मनःशास्त्र होय. ज्या दुर्बिणीने त्या युद्धाचे स्पष्ट नि सत्य स्वरूप दिसेल अशी खरी दुर्बिण म्हटली म्हणजे “धर्मासाठी मरावे। मरोनी अवघ्यांसी मारावे। मारिता मारिता घ्यावे। राज्य आपुले।।”

ह्या दुर्बिणीतून त्या क्रांतीकडे पाहिले असता किती निराळा देखावा आढळू लागतो! स्वधर्म नि स्वराज्य ह्या पवित्र हेतूंनी जे क्रांतियुद्ध घडले होते त्याचे पावित्र्य त्याच्या झालेल्या पराजयाने भंग पावत नाही. गुरू गोविंदसिंगाचे प्रयत्न तादृश रीतीने विफल झाले म्हणून त्यांचे दिव्यत्व कमी होत नाही किंवा १८४८ साली अिटली मध्ये जी राज्यक्रांतीची जंगी लाट अुसळली होती त्यात त्या क्रांतिकारक पुढान्यांचा संपूर्ण पराजय झाला म्हणून त्यांच्या हेतूचे पुण्यत्वही क्षीण होत नाही!

ज. मॅकार्थी म्हणतात: “ The fact was that throughout the greater part of the northern and north-western provinces of the Indian peninsula, there was a rebellion of the native races against the English power. It was not alone the Sepoy who rose in revolt- it was not by any means a merely military mutiny. It was a combination of military grievence, national hatred, and religious fanaticism against the English occupation of India. The native princes and the native soldiers were in it. The Mahomedan and the Hindu forgot their old religious antipathies to join against the Christian. Hatred and panic were the stimulants of that great rebellious movement. The quarrel about the greased cartridges was but the chance spark, flung in among all the combustible material. If that spark had not lighted it, some other would have done the work... ..The Meerat Sepoys found, in a moment, a leader, a flag and a cause, and **the mutiny was transformed into a revolutionary war.** When they reached Jumna, glittering in the morning light they had all unconsciously seized one of the great critical moments of history and converted a military mutiny into **a national and religious war!**”

Charles Ball writes : “At length the torrent overflowed the banks, and saturated the moral soil of India. It was then expected that those waves would overwhelm and destroy the entire European element and that, when the torrent of rebellion should again confine itself within bounds, patriotic India, freed from its alien rulers, would bow only to the independent sceptre of native prince. The moment, now, assumed a more important aspect. **It became the rebellion of a whole people** incited to outrage by

resentment for imaginary wrongs and sustained in their delusions by hatred and fanaticism.”⁶

White writes in his Complete History of the Great Sepoy War : “I should be wanting in faithfulness as an historian if I failed to record the admiration, the courage displayed by the Oudhians. The great fault of the Oudh Talukdars from a moral point of view was their having made a common cause with the murderous mutineers. But for this, they might have been regarded as noble patriots fighting in good cause, *pro rege et pro patria*, for the king and the Motherland” - for Swaraj and Swadesh

⁶ Indian Mutiny Vol. I, page 644.

प्रकरण दुसरे

कारण परंपरा

स्वधर्म नि स्वराज्य या देवतांच्या अधिष्ठानाखाली ५७ साली सुरू झालेल्या या रणमखाचा संकल्प कधी सोडला गेला होता? अंग्रजी अतिहासकारांच्या मताप्रमाणे या रणमखाचा संकल्प डलहौसी साहेबाच्या कारकिर्दीत सोडला गेला होता. ही त्यांची समजूत अगदी भ्रामक आहे. ज्या क्षणी हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याला पारतंत्र्याने पहिला पाय टाकला तेव्हाच! गरीब डलहौसी! त्यांनी विशेष वाओट ते काय केले? हिंदुस्थानची जन्मदत्त स्वतंत्रता हरून घेऊन त्यांच्या स्वातंत्र्याचे अँवजी गुलामगिरी नि स्वधर्माचे अँवजी ख्रिश्चानिटी देण्याचे पातकी विचार जेव्हा प्रथमतः अंग्रजी व्यापाऱ्यांचे डोक्यात शिरले तेव्हाच हिंदूभूमीच्या अंतःकरणात क्रांतिचेतना ही संचारलेली आहे. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे कारण अँग्लिशांच्या 'चांगल्या अंमलांत' किंवा 'वाओट अंमलात' नसून ते फक्त 'अंमलातच' आहे. चांगला किंवा वाओट हा गौण प्रश्न असून मुख्य प्रश्न 'अंमल' हा आहे. ज्या देशाला हिमालयांनी अुत्तरेकडे नि समुद्रदेवतांनी दक्षिणेकडे संरक्षित केलेला आहे, त्या निसर्गबलिष्ठ नि निसर्गप्रिय हिंदुस्थानावर अंग्रजांचा अनैसर्गिक अंमल चालू द्यावा की नाही हा मुख्य प्रश्न सत्तावनच्या समरपटावर सोडविला जात होता हे जर सत्य आहे, तर मग ह्या समराची मूल अुत्पत्ति तेव्हाच झाली असली पाहिजे की जेव्हा हा प्रश्न प्रथम अुपस्थित झाला.

मँझिनी म्हणतो : "स्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा निसर्गदत्त हक्क आहे नि म्हणून या पवित्र हक्काचा अपहार करू अिच्छणाऱ्या जुलुमाचा अुच्छेद करणे हे प्रत्येकाचे निसर्गसिद्ध कर्तव्य आहे. व्यक्तीची, राष्ट्राची नि मनुष्यजातीची प्रगति होण्यासाठी त्यांच्यांत चैतन्य पाहिजे. परंतु जेथे स्वतंत्रता नसते तेथे चैतन्य असणे शक्य नाही. जो लोकांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतो तो लोकांच्या प्रगतीचा विरोध करून परपीडनाचे अक्षम्य पाप करतो. अितकेच नव्हे तर नकळत सर्व मानवी जातीचे नि अतअेव स्वतःचेच मानेवर कुन्हाड मारून घेऊन आत्महत्येच्या भयंकर पापाचाही अधिकारी होतो. ही पापे करून आजपर्यंत कोण तरला आहे? ही गुलामगिरीची बेडी परमेश्वराच्या अिच्छेविरुद्ध आपल्या मानवी बंधूंच्या पायात अडकवून आजपर्यंत कोणाचा पक्ष जयाला गेला आहे? स्वतंत्रतेच्या नि गुलामगिरीच्या झगड्यात शेवटी स्वतंत्रतेचाच जय ठरलेला आहे."^१

सीले म्हणतो की, अंग्रजांचा हिंदुस्थानशी असलेला संबंध ही निसर्गाची चेष्टा आहे! ह्या दोन देशांत कोणच्याही प्रकारचे नैसर्गिक बंधन नाही. त्यांचे रक्त निराळे आहे, त्यांचे धर्म निराळे आहेत, त्यांचे हिताहित निराळे आहे.^२ परंतु हे सर्व विसरून जाऊन ज्या साली क्लाअिद्धने आपमतलबाचे नि अन्यायाचे साम्राज्य अुभारण्यासाठी प्लासीचे मैदानावर रक्तामांसाचा पाया घातला त्या १७५७ सालीच ह्या क्रांतियुद्धाचा संकल्प सोडलेला आहे!

ह्या स्व-स्वातंत्र्य - संपादन - संकल्पाला अितर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अंग्रजांचेच जंगी साह्य झालेले आहे! त्यांनी ह्या संकल्पित क्रांतियुद्धाची बीजे कुठे म्हणून पेरली नाहीत? कारण हेस्टिंग्जने काशीत, रोहिलखंडात नि बंगाल्यात ती बीजे पेरली तर वेलस्लीने म्हैसूर, आसओ, पुणे, सातारा नि अुत्तर हिंदुस्थानाच्या सुपीक जमिनीत त्याची पेरणी केली! या पेरणीला काहीच श्रम पडले नाहीत असे नाही. तरवारींनी नि तोफांनी हिंदुस्थानची जमीन नांगरावी लागली. कारण अितर भलत्यासलत्या नांगरांना श्रीवर्धनचे तट, शनवारचे वाडे, सह्याद्रीचे अुंचवटे, आगऱ्याचे बुरूज नि दिल्लीची अवजड सिंहासने दाद देती ना! या खडकाळ जमिनींवर नांगर फिरवून त्यांना सपाट केल्यानंतर मधील चुकून माकून अुरलेल्या लहान लहान ढेकळांनाही फोडण्यात आले. वचनभंग, अविश्वास, घात, जुलूम वगैरे लहान मोठ्या

^१ Duties of Man.

^२ Expansion of England _ page 214.

टोल्याखाली किरकोळ संस्थानिक चिरडून गेले, सैन्यात नेटिव्ह शिपायांचे अपमान होऊ लागले. त्यांना अनुमत झालेल्या फिरंगी अधिकाऱ्यांच्या चाबकाखाली मार बसू लागले. त्यांच्या पराक्रमाने नवे प्रांत मिळाले असता अितरत्र मराठे नि निजाम यांच्याकडून त्यांस जहागिरी मिळत. परंतु कंपनीकडून फक्त गोडगोड थापांची बक्षिसे वाटली जात!³ ज्यांच्या तरवारीने अंग्रजांच्यासाठी सर्व हिंदुस्थान जिंकला होता त्या शिपायांना अितक्या क्रूरतेने वागविण्यात येई की, जनरल आर्थर वेलस्लीने जखमी झालेल्या शिपायांचे संगोपन करण्याचे अैवजी त्यांना तोफेच्या तोंडी द्यावे! अशा रीतीने हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यांतून भयंकर क्रांतियुद्धाची बीजे अंग्रज लोक अेकसहा पेरीत चाललेले होते. या त्यांच्या प्रयत्नास यशःप्राप्ती लवकरच होईल अशी चिन्हे प्रादुर्भूत होण्यासही फारसा अुशीर लागला नाही!

डलहौसी

ज्या दिवशी स्पेन देशाने नेदर्लंडच्या भूमीवर परमेश्वरी अिच्छेविरुद्ध आपले गुलामगिरीचे जोखड लादले त्याच दिवशी नेदर्लंडचे नि स्पेनचे हजारो लढायांनी भरलेले असे क्रांतियुद्ध होणार हे निश्चित झालेले होते. फक्त ते केव्हा, कोठे नि कसे व्हावे ह्या गौण मुद्द्यांचा निकाल काय तो आल्व्हा नावाच्या स्पेनच्या गव्हर्नराने केला. ज्या क्षणी ऑस्ट्रियाने अिटलीच्या पायात दास्याची बेडी ठोकली त्याच दिवशी अनेक पराजयानी परंतु अंतिम जयाने घटित झालेले प्रचंड क्रांतियुद्ध निश्चित झालेले होते. फक्त अुरलेला तिथिनिश्चय काय तो माटरनीच ह्यांच्या जुलुमांनी झाला. त्याचप्रमाणे ज्या वेळेस आंगलभू ही हिंदभूमीवर दासीपणा लादण्यासाठी अेखाद्या राक्षसीसारखी धावून आली त्याच दिवशी अंग्रजांचे नि हिंदूंचे जे युद्ध -भयंकर, अभूतपूर्व, क्रूर व कडाक्याचे-ठरलेले होते, त्याचा आरंभ केव्हा व्हावा हे काय ते डलहौसीने ठरविले. डलहौसीच्या कारकिर्दीत झालेल्या अमानुष अन्यायांचे अैवजी जरी त्यांनी किंचित मवाळ अंमल केला असता, तथापि त्याच्या योगाने अंतिम रणसंग्राम त्याला टाळता येता ना. कारण प्रत्येक देशाने पूर्ण स्वतंत्र असावे हाच नैसर्गिक तर्कशास्त्राचा अबाधित रहाणारा अंतिम सिद्धांत आहे. ह्या निसर्गहेतूच्या विरुद्ध जाअून कोणीही अेखाद्या राष्ट्राचे पायात बळजोरीने गुलामगिरीची बेडी- मग तो सोन्याने का मढविलेली असेना- लादली की, काळाच्या घणाखाली तिचे तुकडे अुडावयाचे हे ठरलेलेच आहे. तथापि जेथे जेथे गुलामगिरी असते तेथे तेथे जुलूम अुत्पन्न झालाच पाहिजे नि जेथे जेथे फिरंगी राज्य आहे तेथे तेथे डलहौसी आलेच पाहिजेत. कारण बिनजुलमी गुलामगिरी ही जितकी अशक्य गोष्ट आहे तितकीच बिनडलहौसी फिरंगी राज्य ही गोष्टही अशक्य होय!

कारण परक्यांवर आपली अन्यायमूलक सत्ता चालविणे हे जिथे सर्वसंमत होते, तिथे जो ही सत्ता प्रकर्षाने गाजवील त्यालाच श्रेष्ठाधिकार मिळतात. या योगाने जो अत्यंत अन्यायी असेल तो अत्यंत श्रेष्ठ गणला जाअून त्याला

³

If he were to pass his whole life in the Company's service and do what he might - he could not rise higher than the Subhedar. Even an English sergeant commanded native officers of the highest rank on parade the English officers made mistakes, used wrong words of command and threw the blame upon the Sepoys and reviled them. Even native officers, who had grown grey in the service, were publicly abused by European Striplings... (They) had not, as in the armies of native potentates, elephants and palanquins assigned to them for their conveyance how great so ever the distance which they were obliged to traverse. "The Sepoys of the Nizam and Marhatta Chiefs", they said, "are better off than our Subhedars and Jamadars," That the English officers could jmport into Zananas the most beautiful women in the country... and to crown all it was declared that General Aurther Wellesley had ordered his wounded Sipahis to be mercilessly shot to death!" -Kaye Vol. I, page 160 - 61

त्या अन्यायांची कमाल करून दाखविल्याशिवाय आपले श्रेष्ठत्व ठेवण्याची दुसरी युक्ती शिल्लक नसते. अशा रीतीने जेथे अन्यायात नि अधमपणात राजरोस चढाओढ सुरू असते तेथे डलहौसीचा काय ते निपजावयाचे! ही अनीतिमूलक साम्राज्ये जेथे जेथे माजली तेथे तेथे असल्या डलहौसीची रानेची राने राहिलेली होती!

परंतु या सर्व डलहौसींना मागे टाकणारा असा अेक आंग्ल डलहौसी १८४८ साली हिंदुस्थानात आला. डलहौसीला अिंग्रजी अितिहासकार 'साम्राज्याचा प्रणेता' म्हणतात. ह्या गोष्टीहून डलहौसीच्या अधम नि नीच कर्तबगारीबद्दल दुसरी साक्ष ती काय द्यावी? शंभर वर्षेपर्यंत चालविलेल्या अिंग्रजी अनीतीचा मूर्त परिणाम, स्वभावाने हेकोखोर, मी म्हणेन ती पूर्व दिशा या बाण्याने राहणारा, साम्राज्याची चटक नि साम्राज्याचा माज ज्याच्या रक्तामासांत खिळून गेलेला होता असा हा धूर्त नसला तरी धाडसी मुत्सद्दी 'हिंदुस्थानची जमीन सपाट करण्यासाठी' या जमिनीवर येऊन अुतरला.

दरोडखोरांच्या टोळीवरील मुख्य नायकाचे लक्ष कोणाच्या घरात संपत्ती भरलेली आहे अिकडे प्रथमतः जाणे अगदी साहजिक आहे. असे संपत्तीने भरलेले घर त्यास दिसले की, त्या घरावर शक्य त्या रीतीने दरोडा घालण्याची तयारी करण्यात तो चूर झालेला असतो. या गर्दीमध्ये न्यायान्यायाचा विचार हा सर्वस्वी अस्वाभाविक, अशक्य नि विघातक आहे. ज्याचे न्यायान्याय-विचारपण सुरू होते त्याचे त्याच क्षणी दरोडेखोरपण संपते! अशी वस्तुस्थिती असल्याने अिंग्रजांच्या हिंदुस्थानावर पडलेल्या भयंकर दरोड्यात^४ अिंग्रजांच्या अंमलात त्या अंमलाला स्थिरता देणारी नि त्या दरोड्याला वर्धन करणारी त्यांची कृत्ये न्याय्य होती की अन्याय्य होती हे ठरविण्याची घासाघीस करणे म्हणजे अितिहासाला व्यर्थ शिणविणे होय! तहनामे, वचने, दोस्तपणा, वगैरे कलमांना दरोडेखोरपणाच्या शास्त्रात जागा मिळत नसते अितके ध्यानात ठेवले की मग अितिहासाची किती तरी यातयात वाचेल! मग वॉरन हेस्टिंग्जने नंदकुमारला न्यायाने मारले की अन्यायाने. नि त्या वॉरन हेस्टिंग्जची अिंग्लिश लोकांनी निरपराध म्हणून सुटका का केली हे ठरविण्यास कागदांचे ढीग नासणे नको. अज्ञ लोक आपल्या भोळसर स्वभावानुरूप ठरलेल्या तहांच्या याद्या घेऊन, त्यांच्या तारखा देऊन, धर्मशास्त्रांची वचने अुतरून, कोटिक्रमांची जाळी रचून किंवा मागील परंपरेचे आधार दाखवून आपल्या घरावर चालून आलेल्या दरोडेखोरांत परावृत्ती किंवा सहानुभूती अुत्पन्न करण्याचा भ्रामक प्रयत्न करोत, परंतु धूर्त लोक या निष्फळ वांझ खटपटीला हसल्यावाचून राहणार नाहीत. ही सर्व दरोड्यांना लागू असणारी गोष्ट डलहौसीच्या दरोड्यांना तर विशेषच लागू पडते नि म्हणून त्याच्या कारकिर्दीत घडलेल्या कृत्यांची न्याय्य-न्याय्यता ठरविण्याची वेडगळ खटपट करीत बसणे, हा मूर्खपणा होय. 'हिंदुस्थानची जमीन सपाट करून' तिच्या अुरावर दणदण नाचण्यासाठी डलहौसी आलेला होता अेवढे ध्यानात धरले म्हणजे बस्स आहे. निसर्गसुंदर हिंदभूला आपली बटीक बनविण्याचा ज्याचा अंतिम अुद्देश होता त्या दुर्योधनाला न्याय कसला नि अन्याय कसला! ही पापी वासना तृप्त करण्यास जे जे साधन सापडेल ते ते तो अुपयोगात आणणार!

या साधनांपैकी पहिले साधन म्हणजे पंजाबशी झालेली लढाई होय. डलहौसीच्या पायांचा हिंदुस्थानचे किनाऱ्यास स्पर्श होताच त्याच्या हे ताबडतोब ध्यानात आले की पंजाबमध्ये जोपर्यंत रणजितसिंह निपजत आहेत तोपर्यंत आपली पापवासना पूर्ण करणे हे अिंग्लंडला फार जड जाणारे आहे. असे पाहून त्या पंजाबी सिंहास

^४ Malcolm Lewin says : "...Grasping everything that could render life desirable, we have desired to the people of the country all that could raise them in society, all that could elevate them as men... we have delivered up their pagoda- property to confiscation; we have branded them in our official records as 'heathens'. we have seized the possessions of their native princes and confiscated the estates of the nobles; we have unsettled the country by exactions and collected the revenue by means of torture; we have held India as the highway man holds his neighbour's purse for what it contains."

गुलामगिरीच्या सापळ्यात कसे तरी पाडलेच पाहिजे, असा त्याचा दृढनिश्चय झाला नि जरी विलियनवालाच्या दारातूनच बाहेर पडून त्या पंजाबी सिंहांनी अेक भयंकर चपराक आपल्या शत्रूच्या छातीवर मारली, तरी मागून गुजराथच्या दाराने शत्रू आत घुसले नि सिंहांची गुहा ही लवकरच सिंहाचा पिंजरा बनली! रणजितसिंहाची पट्टराणी चंदकुवर ही लंडनमध्ये कुजून मेली नि रणजितसिंहाचा धुलीपसिंह हा परक्यांच्या दारी तुकडे मोडीत पडला!^५

आता मात्र हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडे झाले. परंतु अजून सिंधुनदीपासून अिरावतीपर्यंत ते द्वावे तसे तांबडे झालेले नव्हते. मग अुशीर कशाला? ब्रह्मदेशामध्ये अेक शांतता मिशन धाडले की काम फत्ते होणारे आहे! फक्त त्या शांतता मिशनने शांततेला अितक्या प्रेमाने द्ढालिंगिली पाहिजे की तिच्या बरगड्या मोडून चुरल्या जाव्या! हे अत्यंत प्रेमळ काम अखेर पार पडले नि ब्रह्मदेश तांबड्या रंगात रंगून गेला. आता मात्र सिंधुनदीपासून अिरावतीपर्यंत नि हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडे झाले खरे! -पण लवकरच लाल भडकही होणार नाही कशावरून!

पंजाब नि ब्रह्मदेश अिंग्लिशांनी जिंकले म्हणजे काय केले ह्याची कल्पना नुसत्या त्या नावांनी येणार नाही. अेकटा पंजाब म्हणजे पन्नास हजार चौरस मैलांचा प्रदेश नि त्याची चाळीस लक्ष लोकसंख्या! ज्या पांच नद्यांच्या काठी ऋषींनी वेदमंत्र म्हटले, त्यांनी आर्द्र केलेला जो प्रदेश तो पंजाब होय! असला हा प्रदेश घेण्यासाठी अलेक्झांडर आला नि असला हा प्रदेश राखण्यासाठी पौरस लढला! तो हा प्रदेश घेतल्यावर रावणाची महत्त्वाकांक्षाही तृप्त झाली असती. परंतु डलहौसीला पंजाब नि ब्रह्मदेश ह्या विस्तीर्ण प्रदेशांच्या अपहारांनी मुळीच समाधान वाटेना. हिंदुस्थानची सरहद्द जरी वाढली तरी आतल्या जमिनीत पूर्वीच्या बादशाहीची काही थडगी अुरलेली होती ती देखील अुखडून टाकून जिकडे तिकडे 'सपाट मैदान' करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. जुन्या बादशाहीची ही थडगी नुसती जागा अडवीत होती अितकेच नव्हे तर ह्या जुन्या थडग्यात पुरलेल्या प्रेतांतूनच भावी बादशाहीचे पुनरुज्जीवन होण्याचा संभव होता. हा संभव डलहौसीच्या पूर्ण ध्यानात आलेला होता. सातान्याचे थडग्यात हिंदुपदादशाही पुरलेली होती नि ख्राअिस्टच्या पुररुज्जीवनाप्रमाणे त्या पुरलेल्या प्रेतांतूनच कदाचित अेखाद्या भावी बादशाहीचे पुनरुद्भवन होअील ही भीती ख्राअिस्टचे चरित्रावर विश्वास ठेवणाऱ्या डलहौसीस पडली यात काही नवल नाही. अि.स. १८४८ सालच्या अप्रिल महिन्यात सातारचे शेवटचे महाराज अप्पासाहेब हे वारले. ही बातमी कळताच डलहौसीने ते संस्थान खालसा करण्याचा निश्चय केला. कारण काय? तर राजला औरस संतती नव्हती! औरस संतती नसल्यामुळे मोलमजुरी करणाऱ्या गांवढळाची झोपडीसुद्धा बिनवारशी ठरत नाही तर त्याने नेमलेल्या दत्तकाकडे किंवा त्याच्या नजीकच्या आप्ताकडे ती दिली जाते. परंतु सातारा ही तर अेखाद्या गांवढळाची झोपडी नसून ते अिंग्लिशांच्या बरोबरीने 'दोस्त सरकार' होते! अि.स. १८३९ साली प्रतापसिंह छत्रपतींवर अिंग्लिश राज्याला अुलथून पाडण्यासाठी खटपट केल्याचा आरोप (?) ठेवून त्यांना गादीवरून पदच्युत केल्यानंतर त्यांचे जागी छत्रपती अप्पासाहेब यांची योजना अिंग्लिश सरकारने केली होती. या पदच्युतीसंबंधाने मि. आर्नोल्ड हा 'Dulhousie's Administration नावाच्या पुस्तकात म्हणतो : "It is not pleasant to dwell upon the circumstances of the dethronement- so discreditable they were!" परंतु असल्या ह्या अर्वाच्य पदच्युतीनंतर ज्याला अिंग्लिशांनी सातारच्या गादीवर बसविले तो प्रतापसिंहाचा औरस पुत्र नसून भाअू होता. अर्थात औरसपुत्राचे अभावी अितर नातलगांचा हिंदुशास्त्रातील

^५ रणजितसिंहाचे साम्राज्याचा मालक धुलीपसिंह याची ही दुर्दशा अैकून कोणासही दया येअील. परंतु 'निःपक्षपाती' Kaye म्हणतो : "It was a happy change for Dhulipsingh... Becoming in his twelfth year the ward of the Governor General, he was placed under the immediate tutelage of an Assistant servant of the Bengal Army who was so fit a man for the office, so worthy of the confidence reposed in him that the little Sikh Prince, under his wise ministrations, developed into a Christian gentleman, an English courtier, a Scotch laird."

पद्धतीप्रमाणे सिंहासनावर हक्क लागू होतो हे ह्या वेळेस अंग्रजांनी स्पष्ट केलेले आहे. ही कबुली आपल्या नेहमीच्या विश्वासघातकी रीतीनुसार डलहौसी साहेबांनी काढून घेतली हेच काय ते सत्य आहे.^६ निरनिराळ्या राज्यांशी केलेल्या तहात आम्ही पूर्वीपासूनच दत्तक संतती अमान्य केलेली आहे असे त्यास कालत्रयीही म्हणता येणार नाही. अि.स. १८२५ साली कोटाच्या राजाचा दत्तक कबूल करतेवेळी अंग्लिश सरकारने असे स्पष्ट म्हटले आहे:

“The prince of Kotah must be considered to possess the right, in concern with all other... of adopting a son and a successor in conformity with the rules of the Shastras.”^७

पुन्हा अि.स. १८३७ मध्ये अूर्च्छाच्या राजाने दत्तक घेतला असता तो कबूल करून अंग्लिशांनी खालील वचन दिलेले होते :

“Hindu sovereigns have a right to adopt to the exclusion of collateral heirs and the British Government is bound to acknowledge the adoption provided it is regular and not in violation of the Hindu Law.”^८

अशा स्पष्ट भाषेत नि अितकी निक्षून दिलेली वचने कागदोपत्री नमूद असता ती आम्ही दिलीच नव्हती हे म्हणण्याचे धाष्टर्च अंग्रजी वाचेशिवाय नि अंग्रजी नितीशिवाय अितरत्र आढळणार नाही! अितकेच काय ते वरील दोन अुतारे देण्यात सांगावयाचे आहे. हे अुतारे फक्त दोनच आहेत असे नाही, तर हिंदुशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेण्याचा संस्थानिकांचा हक्क अंग्रजांनी अनंत वेळा नि अनंत शब्दांत मान्य केलेला आहे. नुसत्या १८२६ पासून १८४७ पर्यंत अंग्रज सरकारने अगदी स्पष्ट शब्दांनी जवळजवळ पंधरा राज्यांचे गादीवर दत्तक राजांची योजना नि हक्क मान्य केलेले आहेत अितके सांगितले म्हणजे बस्स! कारण ह्या संस्थाने खालसा करण्याचे मूळ कारण वरील तहांचे नि वचनांचे भाषेत शोधीत बसणे म्हणजे पूर्व दिशेचा शोध करीत अुतरेकडे जाणे होय. ‘हिंदुस्थानची जमिन सपाट’ करण्यासाठी डलहौसी आलेला होता नि सातारच्या हिंदुपदपादशाहीचे थडगे आपले डोके अुंच करू पाहात होते. अर्थात प्रतापसिंह नि अप्पासाहेब ह्या दोघाही बंधूंनी शास्त्रोक्त दत्तविधाने केलेली असतानाही सातारचे राज्य त्याला वारस नाही म्हणून अंग्रजांनी खालसा केले! सातारचे राज्य, सातारची गादी! अि.स. १६७४ साली गागाभट्टांच्या हस्ते अभिषिक्त झालेला शिवराज जीवर विराजमान झाला होता तीच ही गादी! ज्या गादीला बाजीरावाने आपले विजय अर्पण करून मुजरा करावा तिच ही गादी! महाराष्ट्रा, शिवाजी जिच्यावर बसत असे नि संताजी, धनाजी, निराजी, बाजी, जिच्यापुढे ‘जी’ म्हणून नम्र होत ती तुझी गादी डलहौसीने तुकडे तुकडे करून पाडून टाकली! आता तू खुशाल अर्ज लिहित बैस नि डेप्युटेशने धाडीत बैस! डलहौसी अैकत नाही तर नाही. अंग्लंडमध्ये त्याच्यावरचे अधिकारी तर जिवंत आहेत ना? डलहौसी बोलून चालून मनुष्य, पण ते त्याचे वरील अधिकारी देव नसतील म्हणून कशावरून? आपण काय

^६ सातारच्या गादीवर १८१९ साली छत्रपतींची झालेली पुनर्योजना करते वेळी अंग्रज सरकारने केलेल्या तहाचे पहिले कलम असे आहे :

“The valient English Government on its part agrees to give the country or territory specified to the Government or State of His Highness the Maharaja Chatrapati (the Rajah of Satara). His Highness the Maharaja Chtrapati and His Highness’s sons and heirs and successors are perpetually, that is from generation to generation, to reign in sovereignty over the territory, on account of this, these are given.”

^७ Parliamentary papers, 15 February 1850, page 153.

^८ Ibid, page 141.

त्यांना थोडेच पाहिलेले आहे? तेव्हा हा रंगो बापूजी फार अुत्तम नि स्वामिनिष्ठ मनुष्य आहे. त्याने सातारचे गाऱ्हाणे घेअून अंगलंडला जाणे अगदी योग्य आहे. पावला तर देव, नाहीतर धोंडा! पण तो पावतो की नाही ही वाट पहात तू किती वेळ बसणार? आता तरी पावेल, मग तरी पावेल अशा आशेने रंगो बापूजी लंडनमध्ये लीडन हॉल स्ट्रीटच्या पायऱ्या किती वेळ झिजविणार? चेष्टा होअीतोपर्यंत- अपमान होअीतोपर्यंत- कोट्यवधी रुपयांवर अंग्रजी बॅरिस्टरे पोसता पोसता शेवटी परत भाड्याला दमडीही न अुरेपर्यंत -व अखेर आम्ही सातारा परत देत नाही असा अुद्दाम जबाब मिळेतोपर्यंत रंगो बापूजी लंडनच्या मृगजळाला प्राशीत बसणार!

रंगो बापूजी लंडनकडे जाण्याच्या भानगडीत गुंतले असताना अिकडे डलहौसीचे लक्ष दुसरीकडे घोटाळत होते. मराठ्यांच्या सत्तेचे अेक रोपटे नागपूरला जीव धरून होते. त्याचे अुन्मूलन करून टाकण्याचा योग जमून आलेला होता. नागपूरच्या गादीचे मालक रघोजी भोसले हे आपल्या वयाच्या ४७ व्या वर्षी अेकाअेकी मृत्यु पावले. वऱ्हाडच्या राजाशी अंग्रज सरकारचे नाते 'स्नेहाचे' होते.^९ नि अंग्रजांचा हा 'स्नेहच' सर्वत्राचे नाशास कारणीभूत झालेला आहे! ज्यांना ज्यांना अंग्रज आपला 'द्वेष' करतात हे कळले ते ते बचावले. परंतु ज्यांनी ज्यांनी अंग्रजांचा आपल्याशी 'स्नेह' आहे असे मानले त्यांची त्यांची मान केसाने कापली गेली! वऱ्हाडाचे राज्य ही अंग्लिशांची जहागीर नव्हती, की ते त्याचे मांडलिक संस्थान नव्हते. ते अेक स्वतंत्र नि बरोबरीचे सरकार होते. अशा राज्यातील राजा निपुत्रिक वारला तर ते खालसा करण्याचा 'हक्क' कोणच्या पौर्वात्य किंवा पाश्चिमात्य न्यायाने मिळतो हे सिद्ध करून दाखविण्याचे आव्हान जे सिल्व्हिअनने त्या वेळेस अंग्रज सरकारला केलेले होते! सगळा मानभावीपणाचा बाजार! अेकाने खावे व दुसऱ्याने पचवावे! अेकाने गळा कापावा नि दुसऱ्याने तो कापल्यानंतर कोणच्या कायद्याप्रमाणे कापला हे विचारावे!- जणू काय गळे कापूंना कायद्याची फारच पर्वा असते! अि.स. १८५३ साली डलहौसीने आपल्या 'स्नेह्याचा' गळा अखेर कापला नि त्याला कारण असे दाखविले की, राजाने दत्तकच घेतला नव्हता! राजे रघोजी संततीची सर्वस्वी आशा असता अेकाअेकी वारले. त्यातूनही जरी ते दत्तक न घेता वारले तरी तो अधिकार त्यांच्या पत्नीकडे आलेला होता. राजपत्नीने राजमृत्युनंतर घेतलेले दत्तक अंग्रजांनी पूर्वी कबूल केलेले नसते तर गोष्ट निराळी. परंतु १८२६ साली दौलतराव शिंद्यांच्या बायकोचा दत्तक, १८३६ साली जनकोजी शिंद्यांच्या बायकोने घेतलेला दत्तक, १८३४ साली धारच्या राजपत्नीचा दत्तक, १८४१ साली किशन- गडच्या राजीचा दत्तक- अेक का दोन! हे सर्व दत्तक अंग्रजांनी कबूल केलेले आहेत. परंतु त्या वेळेस कबूल करणे फायद्याचे होते. आज रघोजीच्या मागे त्याच्या पत्नीने घेतलेला दत्तक नाकबूल करणे फायद्याचे आहे! काय फायद्याचे आहे हा मुख्य प्रश्न होता नि त्याच्याच अनुरोधाने सर्व गोष्टी ठरत असत. दत्तक घेतला नाही म्हणून नागपूरचे राज्य खालसा केले तर घेतलेला दत्तक वारस नसतो म्हणून सातारचे राज्य खालसा केले! आपला जीव बचावावा अशी खरी खरी अिच्छा असल्यास तर्कशास्त्राने असल्या भानगडीत न पडणेच बरे!

नागपूरचे राज्य खालसा करून डलहौसीने ७६४३२ चौ. मैलांचा विस्तीर्ण प्रदेश ४६,५०,००० लोकसंख्या नि जवळजवळ पाच लक्ष सालीच्या अुत्पन्नाचा मुलूख मिळविला! राजवंशातील गरीब राण्या दुःखाने आक्रोश करीत असता राजवाड्याच्या दारावर थाप पडली. कोण आहे म्हणून पाहतात तो अंग्रजांचे शिपाअी वाड्यात घुसू लागले. तबेल्यातून घोडे सोडले गेले, हत्तीच्या पाठीवर बसलेल्या राण्यांना खाली अुतरवून हत्तीची बाजारात विक्री मांडली गेली. राजवाड्यात असलेल्या सोऱ्याचांदीच्या जिनसा हिसकावून घेअून नागपूरच्या रस्तोरस्ती विक्रीस ठेवल्या गेल्या! राजपत्नीच्या गळ्यात डुलणारा हार बाजारात धुळ खात पडला आहे! हत्तीची किंमत जेथे शंभर रुपये झाली त्या लिलावात घोड्यांची किंमत -ज्या घोड्यांना डलहौसीच्या खान्याहून अधिक मौल्यवान खुराक मिळत असे त्या घोड्यांची किंमत रुपये २० नि खाजगी जोडीची किंमत ५ रुपये झाली ह्यात काय नवल! हत्ती नि हत्तीचे हौदे, घोडे नि बैलांच्या

^९ अि.स. १८२६ साली झालेल्या तहाचा आरंभच असा आहे :

Treaty of perpetual friendship and alliance between the honourable East India Company and his Highness the Maharajah Ragoji Bhonslah, his heirs and successors".

झुली विकल्या. परंतु अजून राण्या नि राण्यांचे दागिने राहिले आहेत ना? मग तेही का विकू नयेत? अंगावरील सर्व दागिने जाऊन राण्या निष्कांचन झाल्या तरी अंग्रजांचा 'स्नेह' शांत होईना! म्हणून वाड्यास खणती लागली! खुद्द राणीच्या निजावयाच्या खोलीत फिरंग्यांची कुदळी पडली! वाचका, थांब. अंगावर शहारे अितक्यातच येऊ देऊ नकोस. कारण ती कुदळी अजून कितीतरी पुढे जाणार आहे -चालली आहे -पहा ती राणीच्या निजावयाच्या पलंगाला फोडून फेकून देऊन त्याच्या खालची जमीन अुकूरू लागली.^{१०} आणि हे केव्हा तर त्या शेजारच्या खोलीत महाराज्ञी अन्नपूर्णाबाईला शेवटचा घोर लागला असताना! नागपूरच्या भोसले घराण्यातील राजपत्नीला अपमानाच्या वायूने शेवटचा घोर लागलेला असता जनानखान्यातील शेजारच्या खोलीत राणीच्या निजावयाच्या पवित्र पलंगावर बसून अंग्रज कुदळीने त्या चोराचा ताल धरीत आहे! आणि अपराध काय? तर राजा रघोजी दत्तक घेण्याचे आधीच मेला?

अखेर अन्नपूर्णाबाई त्या असह्य अपमानाने त्या घोरातच मेली. परंतु राणी बांकाबाईची विलायतेत न्याय मिळविण्याची आशा मात्र अजून मेली नव्हती. तथापि लवकरच अंग्लिश डॉक्टरांना लाखो रुपये चारल्यावर त्यांनी बरीच रामबाण औषधे देऊन त्या आशेला लवकरच निजधामास धाडली. परंतु मग राणी बांकाबाई काय करीत होती? ती आपले राहिलेले आयुष्य 'राज्यनिष्ठेत' घालवीत होती! १८५७ साली झाशीकडे विजा कडाडत असताना ही बांका अिकडे नागपूरला आपल्या मुलांचे मनात स्वराज्यासाठी तरवार उपसण्याचे येतीलसे पाहून "मी स्वतः तुमची नावे सरकारास कळवीन नि तुमचा शिरच्छेद करण्याची सल्ला देईन" म्हणून त्यांना धाक घालीत होती! कुलकलंकिणी बांके, जा पड नरकात -जर तिथे तरी देशद्रोह्यांना आत घेत असतील तर!

प्रकरण तिसरे

नानासाहेब आणि लक्ष्मीबाई

महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीमध्ये माथेरानच्या गिरिशिखरांची अँट नि त्या गिरीशिखरांचे पायथ्याशी हिरव्या शालूने खुलत असलेल्या भूमीचा डौल यापैकी कोणाचे वर्णन अधिक करावे हे ठरविणे अशक्य आहे. या अँटबाज माथेरानच्या देखरेखीखाली नि ह्या डौलदार भूमीच्या अंकावर अेक 'वेणू' नावाचे चिमुकले खेडे आपल्या सहजसुंदरतेने त्या आधीच सुंदर असलेल्या प्रदेशास अधिकच सौंदर्य देत असे. वेणुग्रामी जी कुलीन नि सदाचारसंपन्न कुटुंबे होती त्यात माधवराव नारायण यांचे कुटुंब हे प्रमुखत्वाने मोडत असे. माधवराव नारायण नि त्यांची सुशील भार्या गंगाबाई हे जोडपे गृहदारिद्र्याचा मारा होत असताही परस्पर प्रेमाच्या सुखात स्वतःस भाग्यवान समजत असे. ह्या पवित्र कुटुंबाच्या त्या लहानशा घरात अि.स. १८२४ साली सर्वांची मने नि वदने अुल्लसित दिसू लागली. साध्वी गंगाबाईचा गर्भ पूर्णमास होताच त्या चिमुकल्या कुटुंबाला पुत्रोत्सवाचा आनंद देता झाला. तो हा सत्पुत्र म्हणजे अितर कोणी नसून ज्याच्या नावाने जुलमी राजांचे देह भयाने थरारत असत नि ज्याचे स्वराज्यासाठी नि स्वतंत्रतेसाठी लढणाऱ्या महनीय विभूतींत आपले नाव अजरामर करून ठेवलेले आहे ते 'श्रीमंत नानासाहेब पेशवे' हे होत! हे भाग्यशाली बालक जन्मले तो दिवस कोणता होता याची देखील अितिहासास दाद लागत नाही! ज्या दिवसाच्या जयंत्या व्हावयाच्या त्या दिवसाची स्मृति अितिहासासही नसावी ही गोष्ट किती अुद्देगजनक आहे! असले दिवस हे राष्ट्रांच्या अितिहासात फारसे अुगवत नसतात. हिंदुस्थानात गुलामगिरीच्या शेणात खितपत पडणाऱ्या शेणकिड्यांना जन्म देणारे दिवस लाखो अुगवतात नि मावळतात, परंतु आपल्या अिश्वरदत्त स्वातंत्र्याचा नि स्वराज्याचा अपहार करणाऱ्यांच्या रक्तप्राशनासाठी तृषित झालेल्या मानधन नानासाहेबांना जन्म देणारे दिवस शतकांतून अेकदोनच यावयाचे! असल्या या अलभ्य दिवसांची ही संभावना पाहून परमेश्वर पुन्हा हे अपात्री दान करणार नाही याची लाज, महाराष्ट्रा, तुला वाटावयास पाहिजे आहे! ज्याने तुझ्यासाठी नि तुझ्या सन्मानासाठी रणांगणात आपले रक्त ओकावे, त्याची जन्मतिथी तुला ठाअूक नसावी नि - हायहाय -त्याची मृत्युतिथिह तुला माहीत नसावी! तुझे मानी पुत्र जन्मले कधी हे तुला ठाअूक नसावे नि ते तुझ्याच विश्वासघातामुळे नाश पावून मेले कधी हेही तुला ठाअूक नसावे या अक्षम्य कृतघ्नतेला गुलामगिरीच्या बेडीचीच शिक्षा योग्य आहे! नि ती तू भोगीतही आहेस!

ही गुलामगिरीची बेडी आठ लक्ष रुपयांवारी पहिल्याने विकत घेणारे कुलांगार शेवटचे रावबाजी पुण्याचे तक्तावरून अुतरून भागीरथीचे तीरावर याच सुमारास जाअून बसलेले होते. त्यांचेबरोबर महाराष्ट्रातील बरीच कुटुंबे गेलेली होती नि त्या सर्व कुटुंबांचा योगक्षेम आपल्या पेन्शनातून अुत्तम रीतीने करण्याअितके औदार्य भरलेले अैकून कित्येक नवी कुटुंबेही त्यांचे आश्रयाला जाअून राहू लागली. माधवराव नारायण हेही या मंडळींबरोबर अि.स. १८२७ साली ब्रह्मवर्तस रावबाजीच्या आश्रयास राहण्यासाठी सहकुटुंब गेले. तेथे रावबाजीची माधवरावांचे मुलावर फारच ममता जडली. सर्व दरबारात नानासाहेब हे लहानथोरांचे आनंदनिधान होअून गेले. त्यांच्या बालतेजाला पाहून रावबाजी अितके चकित झाले की, माधवरावांचे नि आपले सगोत्र आहे असे कळताच त्यांनी नानासाहेबांस आपल्या मांडीवर ता. ७ जून अि.स. १८२७ रोजी दत्तक घेतले. या वेळेस नानांचे वय सारे अडीच वर्षांचे होते. अशा रीतीने वेणुग्रामात जन्म पावलेला हा बालक आपल्या पूर्वसंचित पुण्यांशाने महाराष्ट्राज्याधिपतीच्या गादीचा वारस झाला. पेशव्यांच्या गादीचा वारस होणे ही गोष्ट महाभाग्याची होय. परंतु हे तेजस्वी राजकुमारा, त्या भाग्याबरोबरच येणारी जबाबदारी तुझे ध्यानात आहे ना? ही पेशव्यांची गादी म्हणजे काही सामान्य गोष्ट नव्हे! हिच्यावर बाजीराव बसलेले आहेत, हिच्यावर पानपतच्या लढाया लढलेल्या आहेत, हिच्यावर वडगावचे तह झालेले आहेत विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, हिच्यावर आता लवकरच नष्टस्पर्शाने भ्रष्ट होण्याचा प्रसंग गुदरणार आहे किंबहुना गुदरलेला आहे, हे सर्व तू ध्यानात ठेवले आहेस ना? गादीचा वारस होणे म्हणजे तिच्या संरक्षणाची नि अब्रूची हमी घेणे होय. मग ह्या पेशव्यांच्या गादीची अब्रू संरक्षण करशील की नाही? अेक तर विजयाचा मुकुट ह्या गादीचे मस्तकावर घातला गेला पाहिजे! किंवा ते नाहीतर चितूरच्या मानीनीप्रमाणे दिप्त चितेत तिचे दिव्य तरी झाले पाहीजे! ह्याशिवाय पेशव्यांच्या गादीची अब्रू तिसऱ्या

कोणच्याही अुपायाने राहणार नाही! हे तेजस्वी राजकुमारा, ही जबाबदारी ध्यानात धरून तू ह्या महाराष्ट्राच्या गादीवर खुशाल बैस. पेशव्यांची गादी शरण गेली असे अैकण्याचा प्रसंग तुझ्या बापाने आणल्यापासून सर्वत्र लज्जेने काळे ठिक्कर झालेले होते नि सर्वत्रांची अशी अिच्छ होती की, जर पेशव्यांच्या गादीचा शेवट होणेच असेल तर तो तिच्या आरंभाला साजेल असा होवो -मरणेच असेल तर ती 'मारिता मारिता' तरी मरो! बाळाजी विश्वनाथ ज्या गादीचा पहिला पेशवा होता त्या गादीचा शेवटचा पेशवा श्रीमंत नानासाहेब होता हे अभिमानाने अितिहासास सांगता यावे अेतदर्थ, हे राजतेजी बालका, तू महाराष्ट्राचे पेशवाअीवर चिरकाल विराजमान हो!

यास सुमारास श्रीक्षेत्र काशीला मोरोपंत तांबे नि त्यांची सुशील भार्या भागीरथीबाअी हे दांपत्य चिमणाजी आप्पासाहेब पेशवे यांच्या पदरी रहात होते. या दांपत्याला या वेळेस आपले नाव अितिहासात अजरामर होणारे आहे हे काय माहीत असणार! हिंदुस्थानच्या हातात विद्युल्लतेप्रमाणे तळपणारी जी समशेरच होती अशा अेका कन्येला जन्म देण्याचे भाग्य ज्यांच्या पदरी होते त्या या दांपत्यास हे आपले भाग्य त्या वेळेस क्वचितच कळलेले असेल! ता. १९ नोव्हेंबर अि.स. १८३५ साली वरील दांपत्यापासून श्रीमती महाराणी लक्ष्मीबाअीसाहेब जन्म पावल्या. या शौर्यशालिनीचे लहानपणीचे नाव मनुबाअी असे होते. या सुलक्षणेचा जन्म होअून तीन-चार वर्षे लोटली नाहीत तोच ते सर्व कुटुंब काशीहून निघून बाजीरावाचे अुदार आश्रयास ब्रह्मावर्ती गेले नि तेथे लक्ष्मीबाअी नि नानासाहेब यांची भेट होअून रत्नाचा नि कांचनाचा हा समागम पाहून कोणाला आनंद होणार नाही? भावी कालामध्ये आपल्या स्वधर्मासाठी नि स्वराज्यासाठी तरवारी कशा पेलावयाच्या हे शिक्षण घेत शस्त्रशाळेत राजपूत्र नानासाहेब नि ही मनोहारिणी छबेली लक्ष्मीबाअी अेकत्र खेळताना पाहून कोणत्या नेत्रास समाधान वाटणार नाही? मनुष्याची शक्ती किती मर्यादित आहे! ज्या वेळी राजपुत्र नाना नि छबेली लक्ष्मी तरवार खेळण्यास अेकत्र शिकत असत, तेव्हा लोकांना त्या अद्वितीय बालकांचे भविष्यकालीन दिव्यत्व दिसले नाही नि आता त्यांना ते दिव्यत्व दिसते आहे तेव्हा त्यांना त्यांच्या भूतकालीन बाललीला दिसत नाहीत! तथापि मनुष्याच्या चर्मचक्षूची ही अदूरदृष्टि घालविण्यास जर कल्पनेचा चष्मा मिळेल तर भूतकालातील त्या त्यांच्या बाललीला आपणास सहज पहाता येतील. श्रीमंत नानासाहेब नि त्यांचे बंधु रावसाहेब हे आपल्या शिक्षकापाशी विद्याभ्यास करीत असता ही तेजस्वी छबेली आपणही अडखळत अडखळत वाचावयास शिकत आहे,^१ हत्तीच्या अंबारीत नानासाहेब बसले आहेत नि ही चपल कुमारी 'मला वर घ्याना' म्हणून लाडिवाळपणाने हट्ट करीत आहे! अेका घोड्यावर नाना बसले आहेत नि दुसऱ्या घोड्यावर बसून ही मूर्तलक्ष्मी केव्हा येते याची वाट पहात लगाम खेचीत आहेत, तोच कमरेला तरवार लटकलेली आहे, वान्याच्या कोमल लहरीने कुरल केश किंचिन्मात्र डुलत आहेत नि जिची गौरतनु अुन्मत्त घोड्याला आटोक्यात ठेवण्याच्या श्रमाने गुलाबी झालेली आहे, अशी ही छबेली? घोड्यासह येताच दोघेही भरघाव निघून जात आहेत! नानांचे वय सुमारे अठरा नि छबेलीचे वय सुमारे सात वर्षांचे होते. सातव्या वर्षापासून भावी धर्मयुद्धातील या दोन प्रमुख लढवय्यांची कवाअीत सुरू व्हावी ही किती मनोरम गोष्ट आहे! या दोन मानवी रत्नांचे तेव्हापासूनच अेकमेकांवर फार प्रेम असे. या दोन बहिणभावंडांची यमद्वितीयेला भाअूबीज होत असे! सुंदर, सतेज नि मनोहारक छबेली हातात सोन्याची दीपावली घेअून त्या तरुण राजकुमाराला ओवाळीत आहे!

अि.स. १८४२ साली छबेलीचा झांशीचे महाराज गंगाधरराव बाबासाहेब यांच्याशी विवाह होअून ती झांशीची महाराणी लक्ष्मीबाअी बनली! महाराणी लक्ष्मीबाअी ह्या झांशीकडे आपल्या भ्रतारासह लोकप्रिय होत चालल्या असता अि.स. १८५१ साली बाजीरावसाहेब मेले. बाजीरावसाहेबांच्या मृत्युबद्दल अेक अश्रूही गळावयास नको आहे. कारण १८१८ साली स्वतःचे राज्य गमावल्यानंतर ह्या कुलदीपकाने अितरांची राज्ये बुडविण्यासही अिंग्रजांस मदत केलेली होती. आपल्या आठ लक्षांच्या पेन्शनानातून यांनी बरीच रक्कम शिलकेत पाडली होती. अफगाणिस्थानच्या लढाअीत अिंग्रजांना पैशाची अत्यंत तूट पडली असता ह्या शिलकेतून पांच लक्ष रुपये बाजीरावाने अिंग्रजांस धाडून दिले. पुढे लवकरच पंजाबच्या शीख राष्ट्राशी अिंग्रजांची लढाअी सुरू झाली नि ब्रह्मावर्तास वसाहत केलेले मराठ्यांचे मंडळ शीख

^१ पारसनीस कृत 'झांशीच्या राणीचे चरित्र' पृ. २८-२९.

मिसलांना मिळून अंग्रजांविरुद्ध जंगी अुठावणी होणार असा रंग दिसू लागला. परंतु ह्या बाजीने त्याचा बेरंग करून टाकला. त्याने -शिवाजीच्या ह्या पेशव्याने -आपल्या पदरचा खर्च करून अेक हजार पायदळ नि अेक हजार स्वार अंग्रजांचे मदतीस धाडून दिले. ह्या बाजीरावापाशी स्वतःचा शनिवारवाडा राखण्यास सैन्य नव्हते. पण शीखांचा वाडा अंग्रजांचे ताब्यात देण्यासाठी मात्र मुबलक सैन्य शिल्लक आहे! हाय रे राष्ट्र! मराठ्यांनी शिखांचे राज्य घ्यावे नि शिखांनी मराठ्यांचे राज्य घ्यावे -कशासाठी, तर दोघांचेही छातीवर अंग्रजांना नाचता यावे म्हणून! असला हा बाजीराव मेला याबद्दल मृत्युचे आभारच आहेत. बाजीरावाने मरणाचे पूर्वीच मृत्युपत्र करून त्यात श्रीमंत नानासाहेबांकडे पेशवााीचे सर्व अधिकार व आपल्या वारसदारीचे सर्व हक्क सोपविले होते. परंतु बाजीराव मेल्याची बातमी अेकताच अंग्रज सरकारने नानासाहेबांचा आठ लक्ष रुपये पेन्शनावर कोणच्याही प्रकारचा हक्क नाही असे जाहीर केले. हा अंग्रज सरकारचा निकाल अेकून नानांना काय वाटले असेल! त्यांच्या हृदयात चाललेल्या कालवाकालवीचे थोडेसे प्रतिबिंब त्यांनी स्वतःच्या देखरेखीखाली लिहविलेल्या खलित्यात प्रतिबिंबित झालेले आहे. ते विचारतात: “आमच्या ह्या विख्यात राजवंशाशी तुमचे हे कदू वर्तन अगदी अन्याय्य आहे. आमचे विस्तृत राज्य नि राज्यशासन ही जेव्हा तुम्हांस श्रीमंत बाजीरावांकडून मिळाली तेव्हा ती अशा करारावर मिळाली आहेत की, तुम्ही त्यांची किंमत म्हणून आठ लक्ष रुपये दरसाल द्यावेत. हे पेन्शन जर सदोदित टिकणारे नाही तर त्या पेन्शनसाठी दिलेले राज्य सदोदित तुमच्याकडे कसे राहिल? त्या करारातील पहिली शर्त तेवढी मोडली जावी नि दुसरी तेवढी कायम रहावी हे असंबद्ध आहे.”^२ नंतर आपण दत्तक पुत्र असल्याने आपला हक्क नाशाबीत होतो असे जे सांगण्यात येअी त्याबद्दल स्पष्ट नि मुद्देसूद निवेदन करून नंतर श्रीमंत नानासाहेब म्हणतात: “श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनी आपल्या पेन्शानातून काटकसरीने राहून काही रक्कम शिल्लक टाकली म्हणून आता पेन्शन चालू ठेवण्याचे काही अेक कारण नाही असे जर कंपनीचे म्हणणे असेल तर ह्या कोटिक्रमास सर्व अितिहासात तोड सापडणे मुष्किल आहे. हे पेन्शन जे दिले गेले ते तहाची शर्त म्हणून दिले गेलेले आहे. त्या शर्तीत बाजीरावांनी त्या पेन्शनाचा खर्च कसा करावा याचा ठराव केलेला आहे की काय? दिलेल्या राज्याचे अैवजी हे पेन्शन मिळालेले आहे. त्याचा खर्च कसा व्हावा हे सांगण्याचा या जगात कोणासही यत्किंचित सुद्धा हक्क नाही. अितकेच नव्हे तर श्रीमंत बाजीरावांनी ह्या पेन्शनपैकी सारीची सारी रक्कम जरी शिल्लक टाकली असती तरी तसे करण्यास ते पूर्ण स्वतंत्र होते. कंपनीस मी असे विचारतो की, त्यांच्या नोकरांच्या पेन्शनाचा विनियोग कसा होतो याची तरी चौकशी करण्याचा तिला अधिकार आहे काय? कोण पेन्शनदार किती खर्च करतो, काय शिल्लक ठेवतो हे स्वतःचे नोकरास तरी पुसणे शक्य आहे काय? परंतु ह्या नोकरांना जो प्रश्न होत नाही तो अेका विख्यात राजवंशांच्या अधिपतीला विचारण्यात येत आहे!” हा खलिता घेअून नानांचे विश्वासू वकील अझीम अुल्ला खान हे विलायतेस गेले.

ह्या ५७ च्या क्रांतियुद्धात जी महत्त्वाची पात्रे आहेत त्यात अझीम अुल्ला खान याचे नाव संस्मरणीय आहे. अझीम अुल्ला खान हे प्रथमतः फार गरीब स्थितीत असतानाही त्यांनी आपली अुन्नती आपल्या बुद्धीच्या बळावर करून ते नानांचे अेकनिष्ठ वकील झाले होते.^३ हे प्रथमतः अेका अंग्रजाचे घरी खिदमतगारीचे नोकरावर असत. त्या अत्यंत गरीबीच्या जागेवर असतानाही त्यांनी आपली महत्त्वाकांक्षा न सोडता तेथे अंग्लिश नि फ्रेंच भाषांचा चांगलाच परिचय करून घेतला. या दोन भाषा बऱ्याच येअू लागल्यावर त्यांनी कानपूरच्या अेका शाळेत बाकीचा विद्याभ्यास केला नि थोडेच दिवसांत तेथील सरकारी शाळेत शिक्षकाची जागा मिळविली. त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा लौकिक नानासाहेबांचे कानांवर जाताच त्यांनी त्यास आपले दरबारी ठेवून घेतले. नानासाहेबांच्या सर्व मसलतीत अझीम अुल्ला खानांचे फार वजन असे. अि.स. १८५४ मध्ये अझीम अुल्ला खान हे अंग्लंडमध्ये आले. त्यांचा चेहरा अुमदा नि मोहक असून त्यांची

^२ ‘Nanasahib’s claim against the East India Company.’ ह्यात हा अस्सल खलिता दिलेला आहे.

^३ Thomson’s Cawnpore.

वाणी फार मिठ्ठास असे. अिंग्रजी रीतीरिवाजांची पूर्ण माहिती असल्याने लंडनमधील लोकांत ते फारच प्रिय होऊ लागले. त्यांच्या त्या मोहक नि मिठ्ठास वाणीला, त्यांच्या अंगावरील तेजाला नि त्यांच्या पौर्वात्य अुदारतेला पाहून कित्येक आंगल युवतींच्या, अझीम अुल्ला खान हे गळ्यातले ताओत बनले. लंडनमधील सार्वजनिक बागांत किंवा ब्राअिटन वरील समुद्रकिनाऱ्यावर ह्या रत्नखचित पोषाखाच्या 'हिंदी राजास' पहाण्यासाठी आंगल नरनारींची अेकच गर्दी अुडत असे! काही आंगलयुवती तर अझीम अुल्ला खानावर अितक्या लुब्ध झालेल्या होत्या की, ते परत हिंदुस्थानात आल्यावरही त्यांस अत्यंत गौरवाच्या नि प्रेमाच्या भाषेत त्यांची प्रितीपत्रे येत असत. हॅवेलॉकच्या सैन्याने पुढे ब्रह्मावर्त घेतले तेव्हा त्यांना अिंगलंडातील कित्येक संभावित स्त्रियांची त्यांच्या 'प्रियकर अझीमखानास' धाडलेली पत्रे पहावयास सापडली, म्हणून स्वतः थॉम्सनच लिहितो! अझीम अुल्ला खानकडे जरी आंगल स्त्रियांची मने आकर्षिली गेली होती तरी अीस्ट अिंग्रिया कंपनीचे मन त्यांच्यावर न बसता तिने बरेच दिवस घोटाळूवून, अखेर अखेर त्यांस साफ जबाब दिला की, "गव्हर्नर जनरलने दिलेला निकाल आम्हांस सर्वस्वी पसंत आहे नि म्हणून बाजीरावाच्या दत्तकाचा त्याच्या पेन्शनावर कोणत्याही प्रकारचा हक्क अुरलेला नाही." अशा रीतीने मुख्य कामाबद्दल निराशा झाल्यावर अझीम अुल्ला खान हे अिंगलंड सोडून हिंदुस्थानाकडे येण्यासाठी फ्रान्सच्या मार्गाने निघाले. आपण त्यांना सध्या त्यांच्या प्रवासातच सोडून अिकडे नानासाहेब त्या वेळेस काय करीत होते हे पाहू.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या आयुष्याची सविस्तर माहिती प्रसिद्ध होण्याची सुसंधी महाराष्ट्राचे अितिहासाच्या नशिबात असेल काय? ती संधी येअील तेव्हा येवो, पण सध्या त्यांच्याबद्दल जी काही माहिती मिळेल ती -जरी ती त्यांच्या शत्रूकडूनच आलेली आहे तरी ती -संकलित करून ठेवणे वावगे होणार नाही. श्रीमंतांच्या बालवयाची थोडीफार हकीगत वर दिलेलीच आहे. ब्रह्मावर्त हे अेक लहानसे नि अँटबाज असे शहर होते. शहराला खेटूनच श्रीभागीरथीचे पात्र वहाते. तेथे सुंदर घाट, नाना रचनेची देवालये नि नाना भूषणांनी मंडित असा येणारा नरनारीसमूह यांच्या शोभेने ते ब्रह्मावर्त शहर नि ते भागीरथीचे पात्र फारच खुलून गेलेले असे. श्रीमंतांचा वाडा हा फारच विस्तीर्ण असून अुत्तम अुत्तम सामानाने सुशोभित केलेला होता. निरनिराळ्या रंगांच्या अत्यंत मौल्यवान सतरंज्यांनी नि गालिच्यांनी त्या वाड्यातील दिवाणखाने मंडित झालेले असत. युरोपियन कारागिरीचे निरनिराळ्या रंगांचे काचेचे सामान, मेणबत्यांची सुंदर झाडे, मोठमोठाले आरसे, हस्तिदंताची सोन्यावर केलेली रत्नजडित नक्षीची कामे, थोडक्यात म्हटले म्हणजे हिंदुस्थानातील राजमहालात दृग्गोचर होणारी सर्व प्रकारची कमनीयता श्रीमंतांच्या त्या निरनिराळ्या दिवाणखान्यांत दिसून येअी.^४ घोड्यांचे नि अुंटाचे सरंजाम हे सर्व रुप्याचे असत. श्रीमंतांना घोड्यांचा फारच शोक असून अुत्तर हिंदुस्थानात त्यांचा अश्वविद्येविषयी फार लौलिक होता. त्यांची पागा ही अुत्तम नि तल्लख घोड्यांची सदोदित भरलेली असे. निरनिराळ्या जातीची हरणे, शिकारी कुत्रे, सांबरे, अुंट नि हिंदुस्थानातील सर्व प्रकारची जनावरे बाळगण्याची त्यांना फार आवड होती. परंतु या सर्व वस्तुंपेक्षा श्रीमंतांचे शस्त्रागार फारच अुत्तम रीतीने ठेवलेले होते. त्यांत निरनिराळ्या प्रकारची शस्त्रे, तीक्ष्ण तरवारी, अगदी व्या बंदुका नि सर्व तऱ्हेच्या तोफा ह्या मुबलक होत्या. श्रीमंतांचा स्वभाव पहिल्यापासूनच फार मानी असे. आपण अेका मोठ्या राजवंशाचे अंगभूत आहोत नि त्या थोर नि प्रथित वंशाला शोभेल अशा रीतीने जात असल्यासच आयुष्य ठेवावे, नाही तर अजिबात नामशेष होअून जाणे पत्करेल, हा त्यांचा निर्धार असे. आपल्या अभिजातत्वाचा नि आपल्या कुलाच्या थोरवीचा, त्यांच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या खलित्यात, त्यांनी वारंवार अभिमानपुरस्सर अुल्लेख केलेला आहे. आपण मराठ्यांच्या विस्तृत साम्राज्याचे अधिपती असून आज आपल्यास पेन्शानासाठी दुसऱ्याच्या दारी अर्ज करावे लागतात याचा त्यांना अत्यंत खेद होअी. 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' या वचनानुरूप अकीर्तीपेक्षा मरणास जवळ करणारे ते संभावित होते. त्यांचा स्वभाव राजासारखा अुदार नि शूरासारखा मानधन होता. केव्हा केव्हा कानपूरच्या सैन्यातील युरोपियन अंमलदारांना

^४ 'Thomson's Cawnpore.' थॉम्सन हा कानपूरचे कत्तलीतून बचावलेले जे फक्त दोनच अिसम होते, त्यांतील अेक असल्याने त्याच्या ह्या वरील पुस्तकास किंचित महत्त्व आहे.

ते मेजवाऱ्या देत, परंतु त्यांनी केलेली परतभेटीची विऱंती मात्र ते कधीही स्वीकारीत नसत. कारण त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना तोफांची सलामी देण्यास कंपनी कबूल नव्हती.^५ त्यांनी आपल्या प्रांतातील लोकांस फार ममतेने वागवीत असावे. त्यांचा स्वभाव गंभीर नि रहाणी फार साधी असे. कोणत्याही प्रकारच्या दुर्व्यसनाचा त्यांना लवलेशही छंद नव्हता.^६ त्यांना पुष्कळ वेळा निरीक्षण पाहिलेले अेक गृहस्थ लिहितात :

“मी ज्या वेळेस त्यांना पाहिले त्या वेळेस त्यांचे वय सुमारे २८ वर्षांचे असावे; परंतु ते चाळीशीच्या जवळपास दिसत. त्यांचे शरीर स्थूल असे. चेहऱ्याची ठेवण वाटोळी, डोळे अग्र, पाणीदार नि चंचल, अंगकाठी साधारण, स्पॅनिश लोकांअितकी गोरी नि भाषण अेकंदरीत आनंदी नि किंचित विनोदी असे, असे^७ दरबारात ते किनखाबी पोषाख घालून बसत असत.” त्यांच्या अंगावरील जवाहीर नि त्यांच्या मस्तकावरील अत्यंत मूल्यवान मुकुट पाहून युरोपियन स्त्रिया अगदी लोलुप होत असे ट्रेवेलियन लिहितो. अशा या भव्यतेला शोभेल असेच नानांचे वर्तनही अुदार नि दयाद्र असे. स्वतःचे प्रजेवर ते कृपा करीत यात तर काहीच नवल नाही. परंतु त्यांच्याशी बेअिमान होअून ज्यांनी त्यांच्या सर्वस्वाचा नाश केला त्या अिंग्लिश लोकांवरही ते सदोदित कृपा करीत असत. कित्येक तरुण अिंग्रजी जोडप्यांना हवापालट करावीशी वाटली की, महाराजांची बगी त्यांचेकडे धाडली जावयाचीच. कित्येक प्रसंगी महाराजांच्या घरी अिंग्रजी अधिकारी नि अितर गृहस्थ हे आपल्या मडमांसह पाचारिले जात नि अुत्तम अुत्तम शाली, मूल्यवान मोती, नामांकित रत्ने वगैरे वस्तूंच्या भेटी त्यांना देण्यात येत.^८ व्यक्तिविषयक द्वेष हा त्यांच्या अुदार आत्म्याला विटाळवीत नसे हे यावरून चांगलेच सिद्ध होते. राष्ट्रयुद्धात ज्यांच्या देहाचे तरवारीने तुकडे तुकडे करावयाचे त्याच प्रतिस्पर्ध्यांना अितर प्रसंगी अपकृत करणे ही वीरतेची अुच्च कल्पना हिंदुस्थानच्या काव्यांतून नि अितिहासांतून प्रत्येक क्षणी दूग्गोचर होत आलेली आहे. रजपूत वीरांनी त्यांच्या कट्ट्या शत्रूंनाही युद्धप्रसंगांचे विरहित अशाच औदार्याने वागवीत असावे. श्रीमंत नाना ह्या औदार्याने त्या वेळेच्या अिंग्रजांच्या पूर्ण प्रीतीस पात्र झालेले होते हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.^९ श्रीमंत नानांचे पाहुणचार मिळत होते तोपर्यंत अिंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या नि अिंग्रजी मडमांच्या ते गळ्यातील ताअीत झालेले होते. परंतु कानपूरच्या रणांगणात स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी त्यांनी तरवार अपसताच त्यांच्यावर दुःशब्दांचा नि हलकट शिब्यांचा मारा सुरू! अशा या कृतघ्न ‘चोरांच्या अुलट्या बोंबांनीच’ हिंदुस्थानातील अिंग्रजी अितिहास भरलेला आहे! श्रीमंत नानासाहेब हे विद्याचारसंपन्न होते. त्यांना जगातील राजकारणाची अतिशय आवड असे नि त्यासाठी त्यांनी बहुतेक प्रमुख अिंग्रजी पत्रे घेत असावे. दररोज दैनिक पत्रे येताच महाराज ती सर्व वाचवून घेत. ह्या कामासाठी मि. टॉड ह्या नावाचा अिंग्लिश मनुष्य नेमलेला असे. हे प्रोफेसरही पुढे कानपूरच्या कत्तलीत कापले गेले. अिंग्रजांच्या अिंग्लंडमधील नि हिंदुस्थानातील राजकारणाची नाना फार बारीक रीतीने चर्चा करीत असत. अयोध्येच्या राज्यासंबंधी

^५ Thomson’s Cawnpore, page 48.

^६ Sir John Kaye says, “A quiet, unostentations young man, not at all addicted to any extravagant habits.”

^७ The History of Indian Mutiny by Charles Ball Vol. I, page 305.

^८ Trevelyan’s Cawnpore p.p. 68-69.

^९ “Nothing could exceed the cordiality which he constantly displayed in his intercourse with our countrymen. The persons. in authority placed an implicit confidence in his friendliness and good faith and ensigns emphatically pronounced him a capital fellow.”
--Trevelyan’s Cawnpore.

त्यांनी अिंग्लिश गृहस्थाशी वाद करीत असावे.^{१०} श्रीमंत महाराज नानासाहेब पेशवे यांच्या व्यक्तिविषयक चरित्राची वर दिलेली माहिती ही त्यांच्याच शत्रूंचे अितिहासातून शब्दशः घेतलेली असल्याने त्यात अेक गोष्ट ध्यानात धरली पाहिजे. ती ही की, त्या माहितीत जर सदगुणाचे वर्णन असेल तर ते अधिक्व्यानेच सत्य असले पाहिजे. कारण अिंग्रजांसारखे दीर्घद्वेषी शत्रु नानांसारख्या कटूच्या प्रतिस्पर्ध्यांचे सदगुण नाअिलाज म्हणूनच किंचिन्मात्र देणार. अशा स्थितीत वरील वर्णन वाचून श्रीमंतांच्या बद्दल मनात आदर दाटून येतो. ज्या वंशाला बाळाजी विश्वनाथापासून अुदगम झालेला आहे त्या रणविख्यात भट वंशातील ह्या शेवटच्या पेशव्याची ती गौर नि भव्य मूर्ति -मस्तकावर रत्नजडित मुकुट लखाखत आहे, कांतिवान देहावर किनखाबी पोशाख रुळत आहे, सतेज नि चपल नेत्रांना मानभंगाने अुत्पन्न झालेल्या संतापाची लाली चढलेली आहे, कमरेला तीन लक्ष रुपयांची तरवार लटकलेली आहे नि स्वराज्याचा सूड नि स्वधर्माचा सूड कधी घेअीन म्हणून त्वेषाच्या ज्वाला ज्याच्या अंगातून नि पाणीदार तरवारी ज्याच्या म्यानातून बाहेर अुडी घेअू पहात आहेत त्या शेवटच्या पेशव्याला प्रणाम करण्यासाठी मस्तक नम्र होअू लागते.

शेवटी अिंग्रजांचे शेवटचे अुत्तर आले की, "तुमचा बाजीरावाच्या पेन्शनावर काडिअितकाही अधिकार नाही. अितकेच नव्हे तर तुमचा ब्रह्मावर्ताकडील प्रदेशावर असणारा स्वतंत्र संस्थानिकत्वाचा हक्कही आता तुम्हास मिळणार नाही!" असा शेवटचा जबाब अिंग्रजांकडून नानांस आलेला आहे! नि आम्ही करतो हा न्याय आहे असेही सांगण्यात आलेले आहे! न्याय? आता हा न्याय आहे की अन्याय आहे ह्यांचे नक्की अुत्तर देण्याची तसदी अिंग्रज सरकारने घेण्यास नको आहे. तिकडे कानपूरच्या मैदानावर लवकरच ह्या प्रश्नाचा यथार्थ निकाल लावण्याची जंगी तयारी सुरू झालेली आहे. मराठ्यांच्या हृदयास दुखविणे हा न्याय आहे की, अन्याय आहे याची तिथेच आता पूर्ण चर्चा करण्यात येअील. अिंग्रजांची अुडालेली डोकी, त्यांच्या कापलेल्या माना, त्यांची चिरलेली शरीरे नि त्यांचे वाहणारे रक्ताचे लालभडक पाट हे या प्रश्नाची यथायोग्य चर्चा करतील नि या चर्चेला शांतपणे अैकून घेअून कानपूरच्या विहिरीचे काठावर बसणारी गिधाडे 'हा न्याय की अन्याय' या प्रश्नाचे निश्चित अुत्तर देतील!

नानांच्या घरी असल्या टोलेजंग समारंभाच्या तयारीची गर्दी अुडालेली असताना त्यांची 'छबेली' बहिणही तिकडे स्वस्थ बसलेली आहे असे नाही. तिच्याही पुढे 'न्याय की अन्याय' हाच प्रश्न येअून पडलेला आहे. अि.स. १८५३ साली तिचा भ्रतार अेकाअेकी परलोकी गेला. त्याने दत्तक घेतलेला तिचा प्रिय पुत्र दामोदर याला वारसदारीचे हक्क न देता अिंग्रज सरकाराने झांशी संस्थान खालसा केले. परंतु अशा नुसत्या कागदोपत्री खालसा करण्याने खालसा होणारे ते संस्थान नव्हते. त्या झांशीच्या संस्थानावर नागपूरची बांका राज्य करीत नसून तिथे नानांची 'छबेली' बहिण महाराणी लक्ष्मीबाअी राज्य करीत होती! ती अशा 'खालसाकरणाला' थोडीच दाद देणार आहे! अिंग्रजांची ही कुटिल नि मांगपणाची करणी पाहताच संतापाची, अपमानाची नि मानभंगाची अभ्रे गडगडाट करू लागली. त्यांतून ती झांशीची चपला कडाडली की, 'मेरी झांशी मैं नही दूंगी!!'^{११}

'मेरी झांशी मैं दूंगी नही!' ज्याची छाती असेल त्यांनी ती घेअून पहावी!

^{१०} History of the Indian mutiny by Charles Ball Vol. I.

^{११} Dalhousie's Administration, Vol. II.

प्रकरण चौथे अयोध्या

चोराला सोडून संन्याशाला फाशी देणारे न्याय मनुष्यजातीच्या दुर्दैवाने या जगात नेहमी सुरू असतात. परंतु त्यातूनही राजकारणातील घडामोडीत तर हे प्रकार राजरोस रीतीने करण्यात येतात. जुलूम नि अन्याय ह्या भाववाचक कल्पना मनुष्याच्या मनाला दुर्गाह्य असल्याने तो त्यांच्यापासून होणाऱ्या त्रासाचा सूड काढण्यासाठी चवताळून बाहेर पडला असता त्या जुलूमाच्या नि अन्यायाच्या मुळाशी कोण आहे हे बघत बसत नाही तर तोंडाशी जो कोणी असेल त्या गरिबावरच सर्व मारा करू लागतो. या अुतावळेपणाने अन्यायाचे तोंड होणाऱ्याच्या अपराधाचा जरी वचपा निघतो तरी त्या अन्यायाचा जो प्रत्यक्ष आत्मा असतो तो मात्र विसरून जाऊ शकतो. ह्या घालमेलीने काही विशेषशी नुकसानी न होती तर तिजकडे हल्ली होणारे दुर्लक्ष क्षम्य झाले असते. परंतु खरोखर पाहिले असता या घालमेलीचे परिणाम फार भयंकर होत असतात. चोरांना मारण्यासाठी अुभारलेले फास संन्याशाला मारण्यात खपून जातात नि पुन्हा चोर तिकडे सुरक्षित रीतीने साव म्हणून वावरू लागल्याने चोरीचा अुपद्रव पहिल्याहूनही जास्तच होऊ लागतो. या फाशीवर संन्याशाचे अैवजी जरी अेखादा चोरच दिला गेला तरीही त्या चोरीचा सर्व राग त्या अेकट्या चोरावरच काढला गेल्याने बाकीचे चोर निर्भय रीतीने 'पुनश्च हरिःॐ' करावयास तयार होऊ शकतात. विषारी झाडाचा खरा नायनाट त्याच्या फांद्या नि पाने खुडीत बसल्याने होणार नाही, तर त्या फांद्यांना नि त्या पानांना वारंवार पुढे धाडणारी नि त्यांचे पोषण करणारी त्या झाडाची मुळे शोधून काढून त्यांचा नायनाट केला पाहिजे.

डलहौसी हे त्यांच्या 'परिस्थितीचे' परिणाम आहेत. ती परिस्थिती जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत अेक डलहौसी गेला तरी दहा डलहौसी येणार आहेत. परंतु हे तत्त्व विसरून जाऊन अिंग्रजी अितिहासकार जाणून बुजून नि हिंदुस्थानी लोक भोळसट अज्ञानाने डलहौसीच्या कारकिर्दीत झालेल्या सर्व जुलूमांचे खापर त्याच्या अेकट्याच्या डोक्यावर अितक्या जोराने फोडतात की जणू काय त्या अपराधाचा तोच काय तो मुख्य कर्ता होता. परंतु हा समज सर्वस्वी भ्रामक आहे. ह्या समजाचा असा परिणाम होत असतो की, डलहौसी सोडून मुख्य आदिकारणाकडे लक्ष दिले जात नाही. जर अिंग्लंडच्या सरकारची संमती नसती तर डलहौसीची काय छाती होती की त्याने अेक पाअूल अिकडचे तिकडे टाकावे! डलहौसीच्या प्रत्येक कृत्यास अिंग्लंडचे सरकारची संमती मिळाल्याशिवाय हिंदुस्थानात अेक पानही हलणे अशक्य होते. अशा स्थितीत डलहौसीवर जर अेकपट दोष असेल तर त्याच्यामागे दडून ही अधम कृत्ये करणाऱ्या ठकांवर दसपट दोष आला पाहिजे. परंतु अिंग्लंडमधले सरकार म्हणजे तिथले मूठभर अधिकारी होत. ह्या मूठभर लोकांना अिंग्लंडच्या जनतेपुढे चळचळ कापावे लागते. अिंग्रज लोकांची मर्जी अुतरली असता अेक क्षणभरही ह्या अधिकाऱ्यांना आपले अधिकार ठेवता येत नाहीत. अशा स्थितीत हे अधिकारी तरी डलहौसीच्या पापी कृत्यांस संमती का देत असत, तर त्याची ही कृत्ये सर्व अिंग्रज लोकांना पसंत असत म्हणूनच होय. अशा रीतीने पाहिले असता हे अिंग्लंडचे सर्व राष्ट्र या अन्यायांचे नि जुलूमांचे अधिकारी ठरत आहे. साम्राज्याच्या रक्ताची चटक लागून हे सर्व राष्ट्र क्रूर, निर्घृण बनलेले आहे. सर्व अिंग्लंड हे अेक डलहौसींचे मोहोळ असताना त्यातील अेका माशीवरच सर्व राग काढण्यात काय फायदा आहे? जोपर्यंत त्या मोहोळाचाच संबंध आहे तोपर्यंत ह्या माशा हिंदुस्थानच्या फुलांतील मध नेअून त्याच्या अैवजी तीक्ष्ण नि विषारी नांग्या मारीत राहणारच! ते मोहोळ तर अुराशी ठेवावयाचे नि मग त्यातून मध नेण्यासाठी येणाऱ्या माशा नांग्या फार मारतात म्हणून त्या व्यक्तिविषयक माशांना शिव्याशाप देत बसावयाचे! ही मूर्खपणाची कल्पना नि ही दुर्दैवाची अंधता सत्तावनचे पुढाऱ्यांच्या दृष्टीला स्पर्श करू शकली नाही. त्यातच त्या क्रांतियुद्धाचे मुख्य रहस्य आहे. त्यांचे साध्य अमुक कायदा रद्द करावा किंवा तमुक डलहौसी परत न्यावा हे नसून तो कायदा करण्याची नि तो डलहौसी धाडण्याची मुख्य शक्ति जी राजसत्ता तीच परत मिळविण्याचे होते. सगळेच अिंग्रज डलहौसी आहेत नि ह्या मोहोळातील सगळ्याच माशांचा अुद्देश आपल्या हिंदी फुलांचा मध नेअून त्याअैवजी विषारी नांग्या मारण्याचा आहे हे अंतिम सत्य त्या धूर्त नि माननीय पुरुषांच्या ध्यानात आले नि अशा या अिंग्रजांचा संबंध अजिबात तोडल्याशिवाय परवशतेच्या फांद्या खुडत न बसता त्या हालाहलमय काटेरी झाडास समूळ अुलथून

पाडल्याशिवाय. थोडक्यात म्हणजे स्वराज्य मिळविल्याशिवाय ह्या दुर्धर रोगावर दुसरे रामबाण ओषध नाही नि ती स्वराज्याची औषधी संग्रामभूमीशिवाय अितरत्र मिळत नाही. ही अत्यंत दिव्य सत्ये त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीला कळताच अेक क्षणभरही न थांबता त्यांनी आपले प्राण आपल्या हातावर नि आपली तरवार आपल्या शत्रूंच्या मानेवर ठेवण्यासाठी रणांगणांत अुडी घेतली!

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे पावित्र्य नि थोरवी ह्याच सत्यज्ञानात नि तदर्थ होणाऱ्या प्राणदानात आहे. ज्यांना डलहौसी हाच काय तो सर्व जुलुमाचा मुख्य जबाबदार वाटतो, त्यांना ह्या युद्धाची खरी महती कळणार नाही. अशा असमंजस मनुष्यांना जर सत्यज्ञानाची चाड असेल तर त्यांनी विशेषतः अयोध्येचे राज्य कोणी खालसा केले हे बघावे नि ते का खालसा झाले हे समजून घ्यावे. अयोध्येचे हे विस्तृत नि संपन्न राज्य डलहौसीचे आधी अेक शतकभर खालसा होतच होते. अयोध्येच्या नवाबाने अिंग्लिशांशी संबंध ठेवला तेव्हापासून त्याच्या राज्यातील अेकेक तुकडा अिंग्लिशांकडे येत चाललेला होता. अि.स. १८०१ साली वजिराचे अुरावर अेक तह बळाने बसविण्यात आला. त्यात तर ही अपहाराची अिच्छा अगदी निर्लज्जपणे प्रदर्शित झालेली होती. नबाब वजीर त्या वेळी आधीच कंपनीच्या 'मदतगार सैन्या'साठी म्हणून दरसाल ७६ लक्ष रुपये देत होते. कंपनीच्या ह्या लुटीने नवाबाचा खजिना अगदी हलाखीस आला होता. परंतु अिंग्रजांनी अशी निकडीची मागणी केली की, नवाबाने स्वतःजवळ असलेले स्वदेशी सैन्य काढून टाकून त्याच्या जागी कंपनीचे सैन्य ठेवले पाहिजे. ह्या सैन्याचा खर्च नि वरील संरक्षक सैन्याचा खर्च देण्याची ताकद नबाबाच्या खजिन्यात नाही ही अिंग्रजांना पूर्ण कल्पना होती. अितकेच नव्हे, तर ही माहिती होती म्हणूनच त्यांनी ही मागणी केली. अखेर नबाबापाशी खजिना नसला तरी प्रदेश होता म्हणून त्यापैकी अत्यंत सुपीक भाग ब्रिटिशांना नबाबाने तोडून दिला नि नको नको म्हणता नबाबाच्या बोकांडी हे संरक्षक सैन्य बनले! या १८०१ सालच्या तहातील तिसरे कलम अशा अर्थी होते की, "नबाबांनी आपल्या प्रांताची व्यवस्था प्रजेस सुखकारक अशी ठेवावी नि प्रत्येक कामात त्यांनी कंपनीचे अधिकाऱ्यांची सल्लामसलत घ्यावी." आता ही प्रजेस सुखकारक व्यवस्था ती कशी ठेवावयाची? जर अेखादी सुधारणा करण्याचे नबाबांनी मनात आणले तर त्यांच्या या अिच्छेबद्दल त्यांच्या अंगावर कंपनी गुरगुरू लागे.^१ तरी तिचा आग्रह असा होता की, प्रजेस सुखकारक पद्धती सुरू करावी! नबाबाच्या खजिन्यावर अेकसहा हात मारून त्याला रिता केला तोच नवीन मागणी व्हावी, नि असल्या लुटीची शांतता करण्यासाठी नबाबाला कर बसविणे भाग पडले की, कंपनीचा आग्रह व्हावा की, प्रजेस सुखकारक अशी पद्धती सुरू करावी! नबाबाला स्वतःचे राज्य सुधारणे अशा रीतीने अशक्य केल्यानंतर क्वचित लोकसमूह बंड करून राज्यपद्धती सुधारतील तर त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी अिंग्रजी बेयोनेटा व 'संरक्षक' सैन्याच्या तरवारी लोकांच्या मानेवर लटकत ठेवून त्यांना हू की चू करण्याची फुरसत ठेवावयाची नाही.^२ तरी कंपनीचा आग्रह मात्र सुरुच की प्रजेस सुखकारक अशी पद्धती सुरू करावी! अशा रीतीने अेकीकडे नबाबांना नि लोकांना राज्यपद्धती सुखकारक करणे पूर्ण अशक्य करून टाकून

^१ Dalhousie's Administration page 348-49.

^२ Sir John Kaye says, "In truth, it was a vicious system, one that can hardly be too severely condemned. By it he established a double government of the worst kind. The political and military government was in the hands of the company, The internal administration of the Oudh territories still rested in the hands of the Nabab Vazirs. In other words, hedged in and protected by the British battalions, a bad race of Eastern Princes. were suffered to do or not to do what they liked."
(page 82 Vol. I.)

दुसरीकडे कंपनी म्हणे की, राज्यपद्धती सुखकारक केलीच पाहिजे! अखादा जुलमी पालक लहान मुलास अेकीकडे जोराने मारीत असतो नि दुसरीकडे म्हणत असतो 'गप! खबरदार रडशील तर!' भेद अितकाच की, तो पालक हे मूर्खपणाचे कृत्य करताना निदान ते सदहेतूने तरी करीत असतो. परंतु कंपनीने नबाबावर जो हा तोंड बांधून बुक्क्यांचा मार चालविला होता तो केवळ त्याचा गळा दाबून प्राण घेण्यासाठीच होता. हा प्राणघात जितका लौकर नि जितका सुलभ होतील तितका करण्यासाठी अंग्रजांनी हजारो खटपटी नि हजारो लटपटी केल्या. त्या सर्व देण्यास स्थलावकाश नाही. तरी अुदाहरणार्थ अेक अत्यंत नीच कावा दिल्याशिवाय रहावत नाही. तो कावा म्हणजे १८३७ साली लॉर्ड ऑक्लंड यांनी नबाबाशी केलेला तह काही वर्षांनंतर अजिबात नाकबूल जाणे हा होय! हा तह झाल्याबरोबरच अंग्रज विसरले असे नाही. कारण १८४७ साली लॉर्ड हार्डिंगटनने तह कबूल केलेला होता. कर्नल स्लीमनने १८५१ साली हा तह कबूल केलेला होता. १८५३ साली हिंदुस्थानातील चालू तहांच्या यादीतही तो १८३७ चा तह लिहिलेला होता!^३ परंतु १८५३ साली जो तह अंग्लंडला आठवत होता तो तह त्याच साली खरी खरी वेळ येताच अंग्लंड अेकदम विसरून गेले! १८३७ च्या ह्या तहाने ते संस्थान अेकदम खालसा करणे शक्य नाही असे पाहताच अेका घटकेपूर्वी कबूल केलेला नि चालू असणाऱ्या तहांच्या यादीत लिहून धाडलेला तह हिंदुस्थान सरकार साफ नाकबूल करू लागले! तो तह झालाच नव्हता म्हणून धडधडीत विधान ठोकून देण्यास अंग्रज सरकारास शरम कशी वाटली नाही याचे हिंदुस्थानचा अंग्रजी अितिहास ज्याने थोडा तरी वाचलेला आहे त्याला विशेषसे आश्चर्य वाटावयास नको आहे. कारण अंग्रज सरकारास अयोध्येचे राज्य पाहिजे होते. ते राज्य घेण्यास १८३७ सालापेक्षा १८०१ सालचाच तह जास्त अुपयोगी होता!

ह्या सर्व लटपटी डलहौसीच्या आधीच झालेल्या होत्या हे मात्र लक्षात धरले पाहिजे, म्हणजे डलहौसीने अयोध्या खालसा करण्यात काही अपूर्व पातक केले नाही हे स्पष्ट होऊ लागेल. अयोध्येचा मुलूख सर्वांनाच पाहिजे होता. परंतु तो घ्यावा कसा ह्याचा निकाल काय तो डलहौसीच्या हस्ते झाला. पंजाबप्रमाणे किंवा ब्रह्मदेशाप्रमाणे त्यावर स्वारी करून तो जिंकता येईना. कारण त्यातील लोक ब्रिटिशांच्या कधीही अुलट गेलेले नव्हते. आपल्यापाशी स्नेहभावाने नबाब वागले नाहीत असा आरोप करावा तर तेही अगदीच अशक्य झालेले होते. कारण आजपर्यंत प्रत्येक कठीण प्रसंगी नबाबांनी अंग्लिशांना मदत केलेली होती. ज्या वेळेस अंग्लिशांच्या खिशात पैसे नव्हते तेव्हा नबाबांनी त्यांस पैसे दिले. जेव्हा मोठमोठ्या लढायात अंग्रजांना खायला मिळेना तेव्हा त्यांनी त्यांस धान्याचा पुरवठा केला नागपूरप्रमाणे तिथे वारस कोणी नाही अशीही तक्रार नव्हती. कारण राजवाडा औरस संततीने गजबजलेला होता; किंवा झाशीप्रमाणे दत्तक पुत्राचीही भानगड नव्हती. कारण हल्लीचा राजा हा मृत राजाचा औरस पुत्र असून राज्यावर सुस्थित झालेला होता. अशा रीतीने ह्या लखनौच्या नबाबाने ह्या वरील अपराधांतील कोणताही अपराध केलेला नव्हता. परंतु हे सर्व अपराध जरी नबाबाने टाळले होते तरी त्या मूर्खांचे हातून अखेर अेक जंगी प्रमाद घडलाच! तो प्रमाद हा की नबाबाच्या राज्यातील प्रदेश अतिशय सुपीक, सुंदर नि संपन्न असा होता! हा त्याचा अपराध अंग्रजांच्या कधीच ध्यानात आलेला होता. अयोध्येच्या सुंदर प्रदेशाचे वर्णन देताना अंग्रजी ब्यू बुकातील रुक्ष भाषेलाही कवितेचे पाझर फुटत असत. "ह्या सुंदर प्रांतात जिकडे तिकडे वीस तर कोठे कोठे दहा फुटांवर पाण्याचे मुबलक साठे आहेत. सर्व प्रदेश हिरव्यागार शेतांनी फुललेला, आंबराओच्या छायेने शीतल झालेला नि बांबूची अुंच अुंच बने आपली मस्तके ठाडी ठाडी अैटबाज रीतीने डोलवीत असणारा, चिंचेची दाट छाया, नारिंगीचा सुगंध, अंजीर वृक्षांची विचित्रता नि पुष्पपरागांचा परिमल ही सर्व ह्या निसर्गसुंदर प्रदेशाला अवर्णनीय शोभा देत आहेत!" असला हा प्रदेश आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रचंड अपराध केल्याबद्दल अयोध्येच्या नबाबास त्याच्या गादीवरून अुचलून फेकून देण्याचा डलहौसीने १८५६ साली हुकूम सोडला नि त्या हुकुमाला यच्चयावत अंग्रजांचे साह्य नि अनुमत मिळून अयोध्या अेका

झटक्यासरशी खालसा करण्यात आली! कारण काय तर नबाब आपल्या राज्याची सुधारणा करीत नव्हते! अहाहा, येशू ख्रिस्ताने देखील ह्या औदार्याला पाहून मान खाली घालावी! नबाबाच्या राज्यात अकपट दारिद्र्य होते ते चौपट करण्याकरिता, नबाबाचे राज्यात काहीतरी चैतन्य होते ते अजिबात नाहीसे करण्याकरिता नि अयोध्येच्या अंगावर फाटका तुटका का होईना, पण स्वातंत्र्यपैलूचा असलेला पदर पार फाडून तिला नंगी करण्याकरिता अयोध्येच्या सिंहासनावर बलात्कार करणाऱ्या अंगलंडला, ही अव्यवस्थेची सवय जर अकदा कबूल केली तर तुझे हिंदुस्थानावरील राज्य अक दिवस तरी रहाणे योग्य होईल काय? आज चीन मध्ये अफूचे व्यसन आहे, अफगाणिस्थानात जुलूम आहे, फार कशाला तुझ्या पायाजवळ असणाऱ्या रशियात अंदाधुंदीचा कळस झालेला आहे. म्हणून तेथील झारला तू अव्यवस्थेच्या अपराधाबद्दल पदच्युत करून ते राज्य अंगलंडला जोडू शकशील काय? तुझ्या शेजाऱ्यांचे सामान त्याच्या स्वतःच्या घरात अव्यवस्थित पडलेले आहे म्हणून त्याच्या घरात शिरून नि त्याच्या मुसक्या बांधून ते घर ताब्यात घेण्याचा 'हक्क' तो तुला कसा मिळाला? परंतु डलहौसीची कारकीर्द देणारा आरनोल्ड म्हणतो की, "नबाबाने ह्याशिवाय कितीतरी अपराध केलेले होते! पहिली गोष्ट ही की ते आपल्या दासदासींना शालू बक्षीस देत; दुसरी गोष्ट म्हणजे ११ मे रोजी त्यांनी दारूकाम सोडण्याचा जलसा केला. फार काय, पण अक दिवस सकाळी त्यांनी औषध घेतले नि शाही बेगम नि ताज बेगम ह्यांना भोजनाचा आग्रह केला!! आता याहून भयंकर अपराध तो कोणता! तरीपण शाबास ह्या अंग्रजांची की त्यांनी म्हणून, नबाब सकाळी औषध घेत असतानाही तिकडे कानाडोळा करून त्यांना राज्यावरून काढले नाही! पण अखेर सर्व अिलाज थकले, कारण अक दिवस नबाबाचे समोर काही घोड्यांवर घोडे सोडले गेले! अर्थात अंग्रज सरकारांस त्या घोड्यांच्या या पातिव्रत्यभंगाची फारच कीव आली नि त्यांनी नबाबांना ह्या भयंकर प्रसंगी हजर राहण्याच्या अपराधाबद्दल राज्यावरून दूर केले!" असल्या क्षुल्लक गोष्टी देऊन नबाबांच्या राज्यव्यवस्था-अक्षमतेचा डांगोरा पिटवू पहाणाऱ्या मूर्ख नि मत्सरी अंग्रज इतिहास-लेखकांनी हे प्रकार पहाण्यासाठी हिंदुस्थानापर्यंत येण्याची तसदी कशास घेतली कोण जाणे! त्यांना अंगलंडातच कोठेही रेनॉल्डचे ग्रंथ सापडले असते किंवा ते जरी लज्जेने त्यांना कोणी दिले नसते तरी अंगलंडच्या राजवाड्यातूनही त्यांना पुष्कळ माहिती गोळा करता आली असती. घोड्यांच्या पातिव्रत्यभंगापेक्षा फार महत्त्वाचे भंग करविणाऱ्यांची जिंदगी नि राज्ये खालसा करून घेण्यात नि स्वतःच्या घराची ही भोके बुजविण्यात त्यांना त्यांच्या वेळेचा जास्त उपयुक्त व्यय करता आला असता!

प्रकरण पाचवे

ढकला त्यात - !!

आता अिच्छत राष्ट्रकार्याची तिथी जवळ येत चाललेली आहे. अशा समयी अिष्ट सिद्धिसाठी कुलदेवतांची कृपा संपादन केलीच पाहिजे. ह्या प्रचंड राष्ट्रक्षोभाची कुलदेवता, सूड ही आहे. हिला प्रसन्न केल्याशिवाय नि तिला आपल्या मदतीस येणे भाग पाडल्याशिवाय १७५७ साली संकल्प सोडलेल्या रणकार्याची सिद्धि चांगली व्हावयाची नाही. म्हणून होमकुंडास प्रदीप्त करा नि त्यात अितकी दिव्य हवने घा की, मुख्य कुलदेवता चैतन्ययुक्त होअून प्रकट झालीच पाहिजे. अिद्रजिताच्या प्रचंड यज्ञातून जसा, अजिंक्य रथ निघेतोपर्यंत हवनांचा धडाका अुडाला होता तसाच ह्या यज्ञातून मूर्तिमंत सूड आपल्या सहस्त्र जिव्हा नि सहस्त्र दंष्ट्रांनिशी अविर्भूत होअीपर्यंत होमकुंडात हवने देण्याचा सपाटा चालवा. अिद्रजिताच्या वेळेस वानरलोक त्या यज्ञाचा भंग करण्यास धडपडत होते. परंतु सुदैवाने ह्या राष्ट्रयज्ञास मदत करण्यासाठी अिंग्रजी लोक धडपडत आहेत. मग अुशीर का? कोपहुताशन धडाडलेला आहे नि त्याच्या सात जिव्हा लवलव करीत अुंच अुड्या घेत आहेत. मग अुशीर का? चला, हविर्दानाला आरंभ करा!

ह्या पंजाबच्या अितिहासप्रसिद्ध कोहिनुराहून, ह्या तेजाच्या गिरिवराहून नि ह्या राजचिन्हांच्या राजाहून पहिल्या हविर्दानाचा मान मिळविण्यास दुसरे कोण योग्य असणार! म्हणून चल ये, डलहौसी, त्या कोहिनुरास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिसकावून घेअून चल ये, पंजाबच्या स्वातंत्र्याचा खून झाला हे त्या राष्ट्रक्षोभाच्या कुलदेवतेला कळविण्यासाठी हा अग्नी भडकत आहे. हा कोहिनूरही ढकला त्यात!

ह्या ब्रह्मदेशाला दुसऱ्या हवनाचा मान मिळणे योग्य आहे म्हणून चल ये, हे डलहौसी, त्या ब्रह्मदेशास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिसकून घेअून चल ये! अग्नि भडकत आहे तर अिष्टसिद्धीसाठी ह्या ब्रह्मदेशाला ढकला त्यात!

सातारची शिवाजीची गादी कुठे आहे? तिचा मान तिसऱ्या हवनाचा आहे. म्हणून तिच्यावरच्या राजांना स्मशानात बसावयास सांगून ती गादी, अिंग्रजांनो, जा नि लवकर आणा! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून मराठ्यांच्या वतीने ही सातारची गादी ढकला त्यात!

ह्या चौथ्या हवनाला नुसती नागपूरची गादी पुरे कशी पडणार! तदर्थ त्या गादीबरोबर नागपूरचे सारे वाडे, हत्ती, घोडे, राजे, राण्या, राण्यांचे दागिने, आक्रोश, आरोळ्या जे जे मिळेल ते ते आणा ना लवकर! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून नागपूरचे नागपूर ढकला त्यात!

आता मात्र होमकुंड जाज्वल्य दिसू लागले खरे. अशा वेळेला तितकाच जाज्वल्य असा हवी पाहिजे आहे. पण असा विस्तवाहूनही जालीम हवि ब्रह्मावर्ता-शिवाय अितर कुठे सापडणार! अग्नि प्रज्वलित झाला आहे म्हणून ब्रह्मावर्ताचा मुकुट ढकला त्यात!

राष्ट्रक्षोभाची न्यायदेवता सूड ही प्रसन्न होण्यासाठी हा नवा हवि, असा निवडा की यंव! हा मान तिचाच! ह्या वितिहोत्राच्या ज्वाला आकाशास भिडाव्या अेतदर्थ ही झाशीची बिजली ढकला त्यात!

पहा, पहा ह्या दिव्य होमकुंडातून सर्व पापी दुर्योधनांच्या अंगाला कंप भरविण्यासाठी सुडाचे मस्तक वर दिसू लागले! अशा वेळेला त्या अविर्भूत होअू पहाणाऱ्या देवतेला पूर्ण संतुष्ट करण्यासाठी हवनांचा मारा अुडविला पाहिजे. म्हणून चला हे अर्काटचे नबाब ढकला त्यात!

तंजावरची गादी ढकला त्यात!

अंगूलचे राजास ढकला त्यात!

सिक्किमच्या भागास ढकला त्यात!

संबलपूरच्या राज्यास ढकला त्यात!

खैरपूरच्या अमिरांना ढकला त्यात!

परंतु असा 'रुपये नि खुर्दा' किती गळाला याची तर गणतीच नाही. यास्तव असली हविर्दाने कोण मोजीत बसतो! अत्यंत पुष्ट नि अगदी निरपराध असा बळी लखनौच्या नबाबाशिवाय सापडणे दुर्मिळ आहे, म्हणून लखनौच्या नबाबांना ढकला त्यात!

अहाहा, ह्या अग्निकल्लोळातून वर निघणाऱ्या देवतेची ही कोण अग्रता! ह्या सुडाच्या ह्या भयंकर दाढांखाली सर्व जगत देखील चिरडले जातील! परंतु त्या दाढांची धार अधिक तीक्ष्ण झाल्यावाचून आपण थांबता अपयोगी नाही. म्हणून दिल्लीच्या राजवाड्यांना कुलपे ठोकून नि तेथील मयुरासनावर बसणाऱ्या अकबराच्या वंशजाला फरफर ओढीत आणून ढकला त्यात!

अयोध्येच्या प्रांतात मोठमोठाले तालुकदार ^१ काय करताहेत? त्यांच्या सर्व जमिनी नि त्यांचे सर्व हक्क काढून टाकून नि त्यांच्या रानटी पशूप्रमाणे पाठलाग करून आणा अिकडे! तसेच मुंबई अिलाख्यात अिनाम कमिशनमार्फत हजारो हक्कदारांचे हक्क झुगारून देऊन त्यांनाही आणा अिकडे! होमकुंड धडाडून राहिलेले आहे. अेतदर्थ जमिनदार, जहागिरदार, तालुकदार, वतनदार, वगैरे सर्व दारांना नादार करून ढकला त्यात!

राजे, महाराजे, बादशाह, प्रधान, नबाब, वजीर, असले असले ह्या होमकुंडात पडलेले हे अुत्तम हवि आमच्या राष्ट्रक्षोभाच्या कुलदेवतेला प्रसन्न करोत! आमच्या पूर्वजांच्या डोळ्यांतून आमची प्रस्तुतची ही दुर्दशा नि गुलामगिरी पाहून गळणारे अश्रु त्या देवतेला सुस्नात करोत! सातारच्या गादीचे तुकडे पाहून संताप झालेला शिवाजी त्या देवतेला चैतन्य देवो! अयोध्येच्या राजवाड्यातील बेगमांच्या हाल नि नागपूरच्या महालात अपमानाने मेलेल्या अन्नपूर्णाबाईचा आत्मा त्या आमच्या राष्ट्रीय सुडाला चैतन्य देवो! हे सूडा, जगातील न्याय्य तरवारीचे धारेवर तू चढतोस तेव्हा तू देवांनाही वंघ नि ऋषींनाही स्तुत्य होतोस. सज्जनरक्षक सूडा! तुझा धाक जर नसेल तर अन्यायाचा कलि, ह्या जगावर निरंकुशत्वाने नाचू लागेल हे सूडा, तुझ्या अुग्रत्वानेच कंपित होऊन पाप्यांना पुण्यवान व्हावे लागते, तूच रावणाचा राम होतास, तूच दुर्योधनाचा भीम होतास नि तूच हिरण्यकश्यपूचा नरसिंह होतास! त्यांच्या वेळेसही तुला प्रसन्न करण्यासाठी जितके हविर्दान झालेले नव्हते, तितके या प्रचंड होमकुंडात झालेले आहे. अेतदर्थ जगात अन्याय नि अंदाधुंद बंद करावी, परवशता नि परदासता ठार व्हावी नि स्वतंत्रतेचा नि स्वराज्याचा जयजयकार व्हावा, अशी

^१ अयोध्येच्या राज्याला खालसा केल्यानंतर तेथील अत्यंत कुलीन वजनदार नि प्रमुख लोकांची जी दुर्दशा अुडविली तिची हकीगत केवळ भयंकर आहे! वंशपरंपरा असणाऱ्या जमिनी नि वतने अेका क्षणात नाहीशी होत! ह्या दुर्दैवी तालुकादाराबद्दल के लिहितो-

“The charges against him were many and great for he had diverse ordeals to pass through and he seldom survived them all... When the claims of a great Talukdar could not be altogether ignored, it was declared that he was a rogue or a fool... They gave him a bad name and straightway they went out to ruin him! ...It was at once a cruel wrong and a grave error to sweep it away as though it were an encumbrance and an usurpation”.

नबाबांना लावता न येणारी अशी त्यांच्या राज्याची ही 'व्यवस्था लावण्याबद्दल ह्या नि अितर सर्व जमिनदारांनी कंपनीस लवकरच कसा बेदम चोप दिला हे पुढे देण्यात येतीलच! अिनाम कमिशन जे नेमले त्याने तर अेकच कहर अुडविला होता. अिंम्रजांना जसे मोठमोठाले राजे नको होते तसेच त्यांना डोळीजड जमिनदारही नको होते. ज्या जमिनी नि जहागिरी तरवारीचे सनदेने मिळविलेल्या होत्या त्या कागदी सनदा नव्हत्या म्हणून अेकसहा खालसा होत चालल्या! जवळ जवळ पस्तीस हजार वतने नि टोलेजंग जहागिरी चौकशीत काढल्या गेल्या नि त्यापैकी नुसत्या पांच वर्षांत तीन पंचमांश गट्ट करून टाकल्या गेल्या!

परमेश्वराची अिच्छा असल्यास तू या यज्ञातून मूर्तिमंत प्रकट हो! वाहवा! 'मृत्युः सर्वहरश्चाहम्' अशी गर्जना करीत हा मूर्तिमंत राष्ट्रक्षोम वर येत आहे! या भयंकर मूर्तीला शतशः प्रणाम असोत! ज्याच्या भयंकर दंष्ट्रांखाली अुन्मत्त राजे चिरडले जाताहेत, ज्यांच्या हातातील घणाने, निरपराधी देशांच्या पायातील दास्याच्या बेड्या ताडकन तुटत आहेत, ज्याच्या नेत्रांतून सुटणाऱ्या ज्वाला जुलमाच्या अंधारकोठड्यांना जाळून भस्म करीत आहेत. ज्याच्या लवलव करणाऱ्या तप्त जिह्वा सहस्रशः दुःशासनांची रक्ते घटाघट पीत आहेत त्या ह्या भयंकर, अुग्र नि भयानक राष्ट्रीय सूडाला शतशः प्रणाम असोत!

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।

केचिद्विलग्ना दशानन्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः।।

'हे हिंदभूमी अखेर ह्या महायज्ञांतून तुझा 'सूड' मूर्तिमंत रीतीने प्रादुर्भवन तर पावला खरा - पण तो शांत होऊन पूर्ण अंतर्धान काय काय केले म्हणजे पावेल हे तुला ठाऊक आहे काय?

प्रकरण सहावे

आगीत तेल !

जगात असा कोणता सद्धर्म आहे की, ज्यात पारतंत्र्य नि दास्य यांचा धिक्कार केलेला नाही? यासाठी जिथे परमेश्वर असतो तिथे पारतंत्र्य कधीही असू शकत नाही नि जिथे पारतंत्र्य असते तिथे परमेश्वराचे अधिष्ठान कधीही असू शकत नाही. जिथे परमेश्वराचे अधिष्ठान नाही तिथे धर्म नाही. अेतदर्थ कोणच्याही प्रकारचे पारतंत्र्य म्हणजे धर्माचा अुच्छेद नि परमेश्वरी अिच्छेचा भंग होय.

मनुष्य जातीच्या अुन्नतीसाठी अुत्पन्न झालेले सर्व धर्म हे मनुष्यजातीच्या अवनतीसाठी अुत्पन्न झालेल्या पारतंत्र्याला अेक क्षणभर तरी अिवंत ठेवण्याची आज्ञा देतील काय? त्यातूनही राजकीय पारतंत्र्य सर्व पारतंत्र्यांपेक्षा मनुष्यजातीची अत्यंत भयंकर अवनती करणारे असल्यामुळे या अधम राक्षसाचा कंठछेद करण्याची धर्माज्ञा प्रमुखत्वाने दिलेली असलीच पाहिजे. जे अितरांना परतंत्र करतात नि जे पारतंत्र्यात राहतात ते दोघेही मनुष्यजातीला नरकाकडे लोटीत नेतात. म्हणून मनुष्यजातीला स्वर्गाकडे नेणारे सद्धर्म ह्या राजकीय पारतंत्र्याचा अुच्छेद करण्यासाठी आपल्या अनुयायांना कंठरवाने अुपदेश देत असतात. हा त्यांचा अुपदेश अमान्य करणारे सर्व लोक धर्मद्रोहीच होत. लोकांना पारतंत्र्यात ढकलणारे अिंग्रज रोज चर्चमध्ये जात असले तरी ते धर्मद्रोहीच होत. पारतंत्र्याच्या नरकात कुजत पडणारे हिंदी लोक रोज अंगाला राख चोळीत असले तरी धर्मद्रोहीच होत. जे कोणच्याही प्रकारच्या दास्यात नि विशेषतः अनैसर्गिक अशा राजकीय दास्यात राहतात ते सर्व हिंदु धर्मभ्रष्ट होत नि ते सर्व मुसलमानही धर्मभ्रष्ट होत. मग ते रोज हजार वेळा संध्या करोत किंवा हजारवेळा निमाज पढोत. हे लक्षात घेअूनच श्रीसमर्थ रामदासांनी स्वराज्यप्राप्ति हे धर्माचे मुख्य कर्तव्य आहे असे सांगितलेले आहे. जे राज्य आपल्या संमतीशिवाय केवळ बलाने आपल्यावर चालविलेले असते असे परराज्य फेकून देणे, दास्याचा शृंखला तोडून टाकणे नि मनुष्यजातीच्या अुन्नतीचे प्रथम साधन असलेले स्वराज्य मिळविणे - स्वातंत्र्य मिळविणे हे धर्माचे अत्यंत प्रधान कर्तव्य आहे असा प्राणनाथ प्रभूंचा छत्रसालाला झालेला किंवा समर्थांचा शिवराजाला झालेला अुपदेश दोन शतकानंतर हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीतील पुरुषांचे कानात जात नि अज्ञात रुपाने अि. स. अठराशे सत्तावन साली पुन्हा गुणगुणू लागला!

हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीचे स्वराज्य घेअून हिंदुस्थानातील सर्व धर्म अिंग्रजांनी पायाखाली तुडविलेलेच होते. परंतु धर्माचा हा तात्त्विक अुपमर्द पुरा न वाटूनच की काय, त्या हिंदुस्थानातील पवित्र धर्माचा व्यावहारिक अुपमर्द करण्यासाठी अिंग्लिश लोक अेका पायावर तयार होते. आफ्रिकेत नि अमेरिकेत तद्देशीयांना ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा देण्याचे कामात आलेल्या यशाने शेफारलेल्या पाश्चात्यांना त्या आफ्रिकेप्रमाणेच हिंदुस्थानातही सर्व लोकांना ख्रिस्ती बनवून टाकू अशी फार आशा होती. वेदप्राचीन हिंदुधर्माची नि ख्रिश्चानिटीचे पाठीवर नाचत आलेल्या अिस्लामाची पाळेमुळे किती खोलवर गेलेली आहेत ह्याचे त्यांना यत्किंचितही ज्ञान नव्हते. तत्त्वज्ञानात, भक्तिप्रेमात नि नितीनैपुण्यात सर्व जगाचा आद्यगुरू असलेला आर्यधर्म आजपर्यंत कित्येकांच्या बारशास नि बाराव्यास पाहात आलेला आहे. हे या अल्पधींना काय कळावयाचे आहे! त्यांना हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याची आज जरी लवलेशही आशा अुरलेली नाही तरी सत्तावनपर्यंत त्यांची या यशः प्राप्तीबद्दल पूर्ण खात्री होती. औरंगजेबासारख्या अुघड द्वेषाहून अत्यंत भयंकर असा गळेकापू द्वेष करण्याचा नि हिंदुस्थानाला नकळत ख्रिस्तमय बनवून टाकण्याचा त्यांचा दृढ अुद्देश होता. अितकेच नव्हे, तर तदर्थक त्यांचे राजरोस प्रयत्नही चाललेले होते. हिंदुस्थानात पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धती सुरू करणारा मेकॉले आपल्या अेका खाजगी पत्रात लिहितो की, आपली ही शिक्षणपद्धती अशीच राहिली तर अेका तीस

वर्षात बंगालचा बंगाल ख्रिस्तमय बनून जाओल!^१ ह्या टिटवीची अशी आशा नि अशी खात्री होती की माझ्या चोचीने मी हा अगाध जलधी हा हा म्हणता अटवून टाकीन! सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्तमय बनवून टाकण्यासाठी प्रत्येक अंग्रजाचे काहीतरी बेत चाललेलेच असत. ह्या धर्मप्रवर्तनास अंग्रज सरकारने अघड अघड मदत करावी म्हणून हजारो मिशनऱ्यांची होत असलेली विनवणी मान्य करून तीप्रमाणे हिंदु नि अिस्लामी धर्माच्या मानेवर अघड रीतीने तरवार चालविण्यासही अंग्रज सरकारने कमी केले नसते. परंतु त्या राष्ट्रास धर्मप्रवर्तनापेक्षा व्यापारप्रवर्तनाची नि ख्रिस्तापेक्षा द्रव्याची भक्ती अधिक असल्याने ह्या अघड मोहिमा करून धर्मासाठी हिंदुस्थानावरील राज्य बुडविण्यास तयार होण्याची छाती होओना. अिच्छ नव्हती असे नाही, तर छाती होओना. तरीही मोठमोठ्या नावाखाली आपले हेतु दडवून सतीचा कायदा, विधवा विवाहाचा कायदा, दत्तक पुत्राधिकाराची पायमल्ली वगैरे प्रसंगी हिंदुस्थानातील धर्मसमजुतीत बळाने फेरफार करण्याचा संप्रदाय त्यांनी सुरू केलेलाच होता. मिशनऱ्यांच्या शाळांत सरकारी पैशाची मदत अव्याहत चाललेली होती. मोठमोठाले आर्चबिशप यांचे पगार मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी हिंदुस्थानच्या पिळून काढलेल्या पैशातून सुरू असत. ह्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या हाताखालच्या लोकांस स्वतःच्या पवित्र धर्माला सोडून ख्रिस्ती होण्याचा अपुदेश करू लागवे, सरकारी कागदपत्रांत हिंदुस्थानातील लोकांचा अुल्लेख 'Heathen' ह्या शब्दाने करण्यात यावा! आकाशातील बापाचे शुभवर्तमान अैकविण्यासाठी अंग्रजी कामगाराचा बहुतेक वेळ खर्च होत असे.

सैन्यामध्ये अंग्लिश लोक जे शिरत असत त्यापैकी कित्येक केवळ अधिकाराचे जोरावर हिंदी धर्माची पायमल्ली करण्यासाठीच शिरत असत. शांततेमध्ये सैन्यातील लोकांस कोणचाच अुद्योग राहत नसल्याने त्या वेळेस हिंदु नि मुसलमान शिपायांस येशूचे वर्तमान सांगण्यास सपाटून अवधी मिळत असल्याने लष्करी खात्यात जिकडे तिकडे या मिशनरी कर्नलांचा नि सेनापतींचा सुळसुळाट झालेला होता. ज्या रामचंद्राच्या पवित्र नामोच्चरणाबरोबर प्रत्येक हिंदुच्या अंतःकरणास भक्तीचे पाझर फुटू लागतात. ज्या महंमदाचे नावाबरोबर सर्व अिस्लामीयांचे रंधारंधरातून प्रेम दाटून येते त्या रामचंद्राच्या नि त्या महंमदाच्या नावास ह्या पाद्री कर्नलांनी अश्लील शिव्यांची लाखली वहावी! अुठता बसता हिंदी शिपायांना अधिकाराचे जोरावर गप्प बसवून त्यांच्या प्राणप्रिय वेदांची नि कुराणाची यथेच्छ निंदा त्यांच्या समक्ष सुरू होत असे. या मानवी राक्षसांचा हा अुद्योग किती अव्याहत चाललेला होता नि ह्या कृत्यांमध्ये त्यांना किती गर्व वाटत असे ह्यांचे स्पष्ट स्वरूप ध्यानात यावयास अेक व्यक्तिविषयक अुदाहरण देणे अिष्ट आहे. सर्व धर्माचा जनक आर्यधर्म नि ख्रिश्चानिटीच्या मानेवर सुरी ठेवीत पुढे आलेला महंमदीय धर्म या धर्मद्वयांना नि त्यांच्या अनुयायांना आपल्या तुटपुंज्या शुभवर्तमानाने फसवू पाहणाऱ्या ह्या पाद्री सेनापतींपैकी बंगाल पायदळाच्या रेजिमेंटवरील अेक कमांडर डौलात सांगतो की, "मी आज वीस वर्षेपर्यंत हे शुभवर्तमानाचे काम अव्याहत रीतीने करीत आहे. या काफर लोकांच्या आत्म्यांचा सैतानापासून बचाव करणे हे अेक लष्करी कर्तव्यच होय!" हिंदुस्थानच्या पैशावर पोसलेल्या ह्या पाद्रीवीरांनी अेका हातात लष्करी हुकुमाचे बाड नि दुसऱ्या हातात बायबलाचे बाड घेऊन अेतद्देशीय शिपायी लोकांस बाटविण्याचा राजरोस प्रयत्न करीत असावे. अितकेच नव्हे तर त्या प्रयत्नास लवकर यश मिळण्यासाठी त्यांनी जो शिपायी ख्रिस्ती होओल त्याची बढती करण्याची अुघड वचने देत असावे! शिपायी आपला धर्म सोडीत असल्यास हवालदार होओ नि हवालदार सुभेदार मेजर होओ! अशा रीतीने लष्करी खाते म्हणजे अेक ख्रिश्चानिटीचे बळजोरीचे मिशनच होओून बसले! हिंदुस्थानच्या पैशाने पोसलेले हात नि हिंदुस्थानच्या पैशाने विकत घेतलेल्या तरवारी हिंदुस्थानी धर्माच्या मानेवर ठेवण्यात आलेल्या पाहून सर्व हिंदुस्थानभर अंग्रजांच्या या हेतूबद्दल संशय अुत्पन्न झाला. त्यात दररोज नव्या पुराव्यांची भर पडून हलके हलके सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याचे अंग्रजी

^१ "Our English schools are flourishing wonderfully. In a single town of Hoogly 1400 boys are learning English. The effect of this education is prodigious... It is my firm belief that if our plan of education is followed up there would not be a single idolator in Bengal 30 years hence!" --Macaulay's letter to his mother, October 12, 1836.

धोरण सर्वत्रांस स्पष्ट दिसू लागले. आपल्या सनातन आर्यधर्माचा नि आपल्या प्राणप्रिय अिस्लाम धर्माचा गळा केसाने कापला जात आहे असे पाहताच हिंदु नि मुसलमान चवताळू लागले. धर्मरक्षणार्थ प्राणही देऊ म्हणून शपथा घेऊ लागले नि फिरंग्यांच्या असह्य जुलमाने त्यांच्या अंगाची लाही लाही होऊ लागली!

अशा या भडकत चाललेल्या आगीत तेल ओतण्यासाठी हिंदुस्थानच्या लष्करात नवीन काडतुसे वापरण्याचा हुकूम सुटला. नवीन प्रकारच्या बंदुकांना नवीन काडतुसे वापरण्याची आवश्यकता पडल्याने ही काडतुसे करण्याचा कारखाना हिंदुस्थानात काढण्याचा सरकारने ठराव केला. हा ठराव जरी १८५७ च्या आरंभी अंमलात येऊ लागला तरी या काडतुसांच्या प्रवेश हिंदुस्थानात पूर्वीच झालेला होता. हिंदुस्थानातील हिंदु नि मुसलमानांच्या धर्मसमजुतींना कस्पटाप्रमाणे मानणाऱ्या फिरंगी सरकारने अिंगलंडमध्ये गाओची चरबी लावलेली ही काडतुसे १८५३ सालीच हिंदुस्थानात आणविली होती असे आता सिद्ध झालेले आहे! कानपूर, रंगून नि फोर्ट विल्यम येथील हिंदुस्थानी फौजेला त्या काडतुसांना कशाची चरबी लावलेली आहे हे बिलकुल कळू न देता हिंदु - मुसलमानांना अिंग्रजांनी १८५३ सालीच बाटविलेले होते! ह्या दगोखोरपणाचे कपट १८५७ साली अुघडकीस येओपर्यंत काडतुसांना वाटेल ती चरबी लावण्याची अिंग्रजांनी जाणून बुजून व्यवस्था केली होती. ही गोष्ट अजमासानेच सिद्ध केलेली नसून १८५३ च्या डिसेंबरमध्ये कर्नल टकरने धाडलेल्या सरकारी रिपोर्टात ह्या गोष्टीचा स्पष्ट अुल्लेख केलेला आहे.^२ खुद्द कमांडर -अिनचीफलाही ही गोष्ट माहीत होती! असे असताही हिंदुस्थानी शिपायांना ती काडतुसे देण्यात येअून त्यांच्या पवित्र धर्माला भ्रष्ट करण्याचे अधम कृत्य सतत सुरू ठेवलेले होते! अिंग्रजांच्या मनातील या दगोबाजपणाची कल्पना सन १८५३ साली हिंदी शिपायांना मुळीच नसल्याने त्यांनी ही काडतुसे राजरोस रीतीने नि निःशंकपणाने वापरली. अशा रीतीने आपले कपटप्रचुर बेत सिद्धीस जात असलेले पाहून ती काडतुसे करण्याचा कारखाना खुद्द डमडम येथे काढण्यात आला. ह्या कारखान्यात तयार होणाऱ्या काडतुसांना पूर्वीचीच चरबी लावण्यात येत असे. पण असे करण्यात हिंदुस्थानातील लोकांस बाटवण्याचा सरकारचा अुद्देश नव्हता हे मात्र कोणीही विसरता कामा नये! अुद्देश नव्हता! असला अुद्देश नसतानाच आमचा देश धुळीस मिळाला! असला अुद्देश नसतानाच आमचे स्वराज्य चरचर चिरले गेले नि असला अुद्देश नसतानाच आमच्या धर्माचा अुच्छेद होत आला! कमांडर अिन-चीफलाही ही चरबीची गोष्ट माहीत असून त्याने काय म्हणून हिंदुच्या तोंडात गाओचे मांस नि मुसलमानांचे तोंडात डुकरांचे मांस कोंबले? ह्या अेका व्यवहारात अिंग्रज सरकारने किती वेळा धडधडीत खोटी विधाने केलेली आहेत हे पाहिले म्हणजे रक्ताचा प्रत्येक बिंदु कळू लागतो! काडतुसाला गाओची नि डुकराची चरबी लावतात ह्या कंडीवर शिपायांनी अंधपरंपरेने विश्वास ठेवला असे म्हणणाऱ्या निर्लज्ज लोकांनी डमडम येथे कारखान्यात मक्तेदारीने चरबी पुरवीत असावे, त्याचे करारपत्र अवश्य पहावे^३ त्यात काडतुसासाठी गाओची चरबी अुपयोगात आणलेली होती की नाही याचे स्पष्ट अुत्तर मिळेल!^४ दोन आण्यांना अेक पौंड अशा दराने हिंदु लोकांच्या आओचे ठिकाणी असलेल्या गाओची चरबी पुरविली जात होती नि त्या चरबीत डुकराच्या चरबीचा अंश मिसळविला जात होता हेही बिलकूल असंभवनीय नाही. या काडतुसांचा गवगवा होताच १८५७ च्या जानेवारी २९ ला अेक सरक्युलर धाडण्यात आले होते. त्यात सरकारी हुकूम म्हणतो : “नेटिव्ह शिपायांसाठी केलेल्या काडतुसांना जी चरबी लावावयाची असते तीत फक्त शेळीची किंवा बोकडाचीच चरबी लावावी. डुकराची किंवा गाओची चरबी बिलकुल अुपयोगात आणू नये.” या घाओघाओने काढलेल्या सरक्युलरावरून हेच सिद्ध होत आहे की, गाओची

^२ Kaye Vol. II. page 30 Kaye Vol. I. page 381.

^३ “There is no question that some beef fat was used in the composition of the tallow.
Kaye Vol. I. page 381.

^४ “There is no question that some beef fat was used in the composition of the tallow.
Kaye Vol. I. page 381.

नि डुकराची चरबी न लागू देण्याचा यापूर्वी शिरस्ता नव्हता! इमडम नि मिरज येथे हे काडतुसांचे कारखाने होते. त्यापैकी इमडमच्या कारखान्यात काम करीत असलेल्या अेका मेहेतराने अेका ब्राह्मणापाशी त्याच्या लोट्यातील पाणी मागितले. तसे केल्यास लोटा विटाळेल असे त्या ब्राह्मणाने म्हणताच तो मेहेतर अुत्तरला : “आता सर्वत्रच विटाळ माजणार आहे! ज्या काडतुसांना तुम्ही दातांनी तोडणार ती काडतुसे गाओीच्या नि डुकराच्या चरबीने मढविली जात आहेत” हे अैकताच तो ब्राह्मण अितर शिपायांकडे जाअून हे वृत्त कथन करू लागला. इमडम येथे लवकरच सर्व शिपाओीलोक सांशक झाले. बारीक तपास करता काडतुसांना गाओीची नि डुकराची चरबी लावलेली असते हे सत्य त्यांच्या नजरेस स्पष्ट दिसू लागले! ही इमडम येथील बातमी वणव्याप्रमाणे अितस्ततः पसरली. प्रत्येक शिपायाला आपल्या हातास गाओीची नि डुकराची चरबी लपटलेली दिसू लागली नि प्रत्येक लष्करी ठाण्यामध्ये खिस्ती लोकांच्या या कपटाने ज्याला त्याला आपल्या धर्माचा नि आपल्या अस्तित्वाचा अेक क्षणाचाही भ्रवंसा वाटेनासा झाला. हे पाहताच घाबरून गेलेल्या अिंग्रजी सरकारने आपले कृष्णकृत्य लपविण्यासाठी मनुष्यजातीला सदोदित काळिमा लावण्यासारखी नीच नि खोटी विधाने करण्याचा सपाटा चालविला. काडतुसांस गाओीची नि डुकराची चरबी लावलेली होती हे जेव्हा नाकबूल करणे अशक्य झाले तेव्हा हिंदुस्थान सरकारचा लष्करी सेक्रेटरी बर्च ह्याने सरकारी रीतीने जाहीर केले की मीरत नि इमडम येथे होणारी नवी काडतुसे आम्ही अजूनपर्यंत मुळीच वाटलेली नाहीत! हे त्यांचे विधान साफ खोटे होते. अंबाला, सियालकोट नि नवीन बंदुकांचे शिक्षणासाठी अुघडलेल्या मोठमोठ्या लष्करी वर्गातून ही चरबी लावलेली काडतुसे १८५६ सालापासून धाडण्यात येत होती. अंबाल्याच्या डेपोमध्ये २२५०० आणि सियालकोटला १४००० काडतुसे २३ ऑक्टोबर १८५६ या दिवशीच रवाना झालेली असताही कर्नल बर्च जानेवारी १८५७ मध्ये सरकारी रीतीने म्हणतो की, कारखान्यातून अेकही काडतूस वाटण्यात आलेले नाही! जिथे लष्करी वर्ग होते तिथे ही नवीन बंदूक कशी वापरावयाची हे शिकविताना ही काडतुसे अुपयोगात आणलेली नव्हती हे असंभवनीयच होते. शिवाय मागे लिहिलेच आहे की, १८५३ साली हीच काडतुसे हिंदी शिपायांना बिलकुल माहिती न देता त्यांच्याकडून वापरविण्यात आली होती. गुरखा पलटणीत तर ही काडतुसे राजरोस रीतीने वाटण्यात आलेली होती! तरी बर्च अेखाद्या कसलेल्या भामट्यासारखा निधड्या छातीने म्हणतो की, चरबी लावलेले अेकही काडतूस वाटण्यात आलेले नव्हते!^५

भोळसर शिपायांना वाटेल ते लपंडाव करून फसवू पाहणाऱ्या सरकारचा हा प्रयत्न फसताच मग शिपायांना पाहिजे तर त्यांनी आपल्या काडतुसांस स्वतःच वाटेल तो चिकट पदार्थ लावावा अशी परवानगी देण्यात आली. या परवानगीचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला. ज्याअर्थी सरकारने चरबी लावण्याचा हट्ट अितक्या लवकर सोडून दिला त्या अर्थी या दाराने आपली समजूत काढून आपणास दुसरीकडून फसविण्याचा सरकारचा बेत असला पाहिजे असे त्यास नक्की वाटू लागले. चरबीचे अैवजी आपणास वाटेल तो चिकट पदार्थ लावण्यास सांगितले खरे; परंतु ज्या सरकारने चरबीत नकळत गाओीचे नि डुकराचे मास घातलेले होते ते सरकार ह्या काडतुसांवर असलेल्या कागदालाही चिकटपणा आणण्यासाठी असाच अेखादा धर्मबाह्य पदार्थ लावण्यास कमी करणार नाही कशावरून? तेव्हा ही काडतुसेच काही केल्या घ्यावयाची नाहीत असा दृढ निश्चय करून तो सर्वत्रांनी पार पाडला पाहिजे.

परंतु हे जरी ठरले तरी अितक्या ठरण्याने काही मुख्य संकट टळणार नाही. फारतर ही काडतुसे निघून जातील; परंतु याच्या अैवजी अुघा दुसरे अेखादे संकट अेओील तेव्हा ही काडतुसे न घेण्याने काही धर्मावरील खरे खरे संकट टळणार नाही. परदास्याच्या नरकात पडलेल्यांचा धर्म पवित्र कसा असू शकणार! गाओीची चरबीच काय, परंतु

^५ “At the twelfth hour, Colonel Birch came forward to assure the sepoy that not a single cartridge served out to them had been greased. The declaration was a lie on the very face of it. The sepoy were not to be deceived and, as says a bold and truthful writer, The Government only stooped to the meanness of prevarication.” -Pamphlet by a Hindu of Bengal, 1857.

देशमातेची चरबी कापून काढण्यात येत आहे तिकडे खुशाल कानाडोळा करून बसणाऱ्यांचा धर्म जिवंत कसा राहू शकेल! सद्धर्म स्वर्गात असतात नि पारतंत्र्यातील लोक नरकात असतात. तेव्हा त्यांना धर्म जर हवा असेल तर त्यांनी ह्या पारतंत्र्याच्या घाणीला आपल्या नि आपल्या शत्रूंच्या रक्ताने पार धुऊन साफ केले पाहिजे!

म्हणून आता काडतुसे वापरावी लागोत किंवा न लागोत, हिंदुस्थाना, धर्मरक्षण अवश्य असेल, धर्मोद्दिष्ट जे मानवी प्रगमन ते साधण्याचा जर तुझा हेतु असेल, तुला जर सर्व अपमानांची लाज वाटत असेल तर ह्या परदास्याचा भंग करण्यास तयार हो! धर्मासाठी मर, मरोनी अवघ्यांसी मार आणि मारिता मारिता स्वराज्य परत घे! सत्तावनचे साल अुजाडलेले आहे म्हणून अुठ, हिंदुस्थाना, अुठ नि स्वराज्य परत घे!

प्रकरण सातवे

गुप्त संघटना

मागील प्रकरणात वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व हिंदुस्थानभर क्रांतीची सामग्री अतिस्ततः तयार होऊन पडत असता त्या सामग्रीची यथायोग्य घटना कशी करावयाची नि त्यातून क्रांतियुद्धाची अिमारत कशी अुभारावयाची याचा नकाशा अिकडे ब्रह्मावर्ताकडे तयार होत होता.

मागील प्रकरणात आपण अझीमुल्ला खानांना युरोपच्या प्रवासात सोडून दिलेले आहे त्या प्रवासात जाण्यापूर्वी लंडनमध्ये त्याच वेळेस साताऱ्याचे गान्हाणे घेऊन रंगो बापूजी नावाचे जे अेक हुशार नि कर्ते गृहस्थ आलेले होते, त्यांची गाठ अझीमुल्लाखान यांनी घेतली. साताऱ्याच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले रंगो बापूजी नि पेशव्यांच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले अझीमुल्लाखान यांचे त्या दोन्ही अितिहासप्रसिद्ध गाद्यांच्या प्रेतसंस्कारसमयी काय बेत झाले, आपल्या देशाचा सर्वनाश करणाऱ्या फिरंग्यांचा समाचार घेण्यासाठी त्यांनी कोणत्या शपथा घेतल्या नि हिंदुस्थानात परत जाऊन साताऱ्यास रंगो बापूजीने नि ब्रह्मावर्तास अझीमुल्लाखानाने स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ प्रचंड युद्धाची रचना करावयासाठी काय काय खलबते केली हे अितिहासास जरी कधीही शब्दशः सांगता येणार नाही, तरी अठराशे सत्तावनचे युद्ध झाले ही गोष्ट जितकी खरी आहे, तितकीच त्या युद्धाचे बेत लंडनमध्ये रंगो बापूजींनी नि अझीम अुल्लाखानाने केले होते ही गोष्टही खरी आहे.

लंडन सोडल्यानंतर रंगो बापूजी साताऱ्याला अेकदम परत गेले नि अुत्तरेकडे ब्रह्मावर्तास ज्या अिमारतीचा नकाशा तयार होत होता, त्या अिमारतीच्या साहित्याची तयारी करू लागले. परंतु अझीमुल्लाखान हे परस्पर रीतीने हिंदुस्थानात न येता युरोपमध्ये प्रवास करू लागले. त्याच वेळेस क्रिमिया बेटात अिंग्रजांची रशियाशी झुंज सुरू होती नि रशियन अस्वलाच्या तावडीत ब्रिटिश सिंहही गाय होअू लागला होता. अझीमुल्लाखानांच्या कानावर ही बातमी येताच त्यांच्या मनात घोळत असलेल्या महत्कार्यास पुष्टी मिळाली नि आपल्या स्वदेशाच्या छातीवर नाचणाऱ्या या अिंग्रज सिंहास रशियनांनी कितपत जखमी केलेले आहे. त्याचे किती पंजे कापलेले आहेत नि बाकीचे कापण्यासाठी आपल्या प्रिय हिंदुस्थानाच्या होणाऱ्या प्रयत्नांस रशियाची कितपत सहानुभूती किंवा सहकारिता मिळविणे शक्य आहे याचा प्रत्यक्ष खुलासा करण्यासाठी अझीमुल्लाखान हे क्रिमिया बेटाकडे जाण्यास सिद्ध झाले.

युरोपमध्ये प्रवास करून अझीमुल्लाखान हे हिंदुस्थानात परत आल्यावर ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्यात निराळेच वातावरण खेळू लागले. सर्व हिंदुस्थानभर विजयानंदात डुलणारा जरिपटका आजपर्यंत त्या वाड्यात धूळ खात पडलेला होता. जिच्या आवाजाबरोबर लाखो मराठी समशेरी शत्रूवर रणांगणात तुटून पडत ती पेशव्यांची दुंदुभी आजपर्यंत त्या वाड्यात वीररसाच्या अैवजी करुणरसाचे ध्वनी काढीत पडलेली होती नि जिच्या मुद्रणावर दिल्लीच्या सिंहासनाची घडामोड अवलंबून असे ती देशव्यापी राजमुद्रा आजपर्यंत त्या वाड्यात आपल्या स्वतःच्याच वैधव्यावर शिक्का मारीत पडलेली होत. परंतु अझीमुल्लाखान युरोपातून परत येताच त्यासर्व वस्तुंना अेक विलक्षण चैतन्य मिळाल्यासारखे दिसू लागले. धूळ खात पडलेले जरिपटके पुन्हा चमक मारू लागले, नि श्रीमंत नानासाहेबांच्या त्या 'तेजस्वी, चपल नि अुग्र 'नेत्रांना असह्य मानभंगातून अुत्पन्न झालेल्या सुडाने अधिकच अुग्रता नि 'तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!' या भगवत् चेतनेने अधिकच तेजस्वीता येअू लागली. 'तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!' स्वराज्याची होळी झालेली आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशात, ह्या आपल्या हिंदुस्थानात फिरंगी चोरांचा सुळसुळाट झालेला आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वधर्माची पायमल्ली होत आहे, नि स्वातंत्र्याची पायमल्ली होत आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशस्वातंत्र्य हे कोणासही आजपर्यंत युद्धावाचून मिळालेले नाही. छत्रपतींना ज्यासाठी तानाजीचा बळी द्यावा लागला तो हा स्वराज्याचा सिंगड युद्धावाचून कधी मिळणार नाही. धर्मरक्षणासाठी जो स्वराज्य संपादन करीत नाही तो महाराष्ट्रधर्मातला अस्सल मराठा नव्हे नि जो महाराष्ट्र धर्मातला अस्सल मराठा आहे तो स्वराज्य संपादण्याचा जो अेकच मार्ग आहे त्या समरमार्गाकडे अुडी घेण्यास कधीही माघार घेणार नाही. अेतदर्थ युद्धाय युज्यस्व! श्रीछत्रपतींनी आरंभिलेल्या

स्वातंत्र्ययज्ञाच्या होतृत्वाचे कंकण बांधण्यास जो हात पुढे सरसावतो तो सदोदित धन्यतम होय! "हतो वा प्राप्यसि स्वर्ग, जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम,। तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!!"

अशी दैविक चेतना श्रीमंत नानासाहेबांचे नेत्रास अधिक अग्रता नि अधिक तेजस्विता देऊ लागली. श्रीशिवराजाला जे कर्तव्य करावे लागले तेच महत्कार्य करण्याचे त्यांच्या वाट्याला आलेले होते नि म्हणून जय येवो किंवा अपजय येवो, परंतु मी अेकतर स्वातंत्र्याचा 'नूतन' शिवराज तरी ठरेन किंवा निदान पहिल्या पेशव्यास शोभेल असा 'शेवटचा' पेशवा तरी ठरेन असा त्यांच्या मनाचा दृढ निश्चय झाला.

आपल्या देशांचे नि आपल्या राज्याचे 'निदान' ठरवू असा वीरोचित निश्चय ठरविल्यानंतर त्या निश्चयाची सिद्धी करण्याकडे श्रीमंत नानांचे सर्व लक्ष वेधून गेले. स्वराज्य प्राप्तीसाठी जे क्रांतीयुद्ध करावयाचे त्याला यश येण्यासाठी दोन गोष्टी अगदी अवश्य होत्या. पहिली गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानातील सर्व लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जंगी नि अनिवार्य अिच्छा अुत्पन्न होणे नि नंतर त्या अिच्छेच्या सिद्धीसाठी अेकसमयावच्छेदंकरून सर्व देशाने अुठावणी करणे. हिंदुस्थानच्या मनास स्वातंत्र्यगामी करणे नि हिंदुस्थानच्या अितिहासास स्वातंत्र्यगामी करणे, ही दोन्हीही कामे परक्यांच्या हातावर तुरी देअूनच करावयास पाहिजे होती कारण ज्या ज्या परतंत्र देशाच्या मनात स्वातंत्र्यसंग्राम करावयाचे असतात, त्या त्या देशांस त्या संग्रामाची गुप्त तयारीच करावी लागते. परकी लोकांच्या हातात सर्व सत्ता असल्याने त्यांच्या विरुद्ध करावयाचे प्रयत्न फार गुप्ततेनेच करावे लागतात. नाहीतर त्या प्रयत्नांच्या अुत्पन्नकालीच त्यावर अमोघ शक्तीचा मारा करून बलवान शत्रु त्यांचा सहज चुराडा करू शकतो. हे अैतिहासिक सत्य जाणून श्रीमंत नानासाहेब नि अझीमुल्लाखान या दोघा महनीय विभूतींनी सुमारे १८५६ च्या आरंभापासून स्वातंत्र्याकडे हिंदुस्थानचे मनःप्रवर्तन आणि शरीरप्रवर्तन करण्यासाठी युद्धसंघटना सुरू केली!

हिंदुस्थानात जेवढे राजे होते तेवढ्यांना जर अंग्रजांविरुद्ध अुठण्याची अिच्छा अुत्पन्न झाली तर अेका क्षणात आपला देश आपल्या ताब्यात येअील ही गोष्ट नानांच्या कधीच ध्यानात आलेली होती. ह्या हिंदुस्थानी डोअीजड राजांपासून पुढेमागे अंग्रजी राज्यास धोका येअील असे जाणूनच अंग्रज सरकार संस्थानांमागून संस्थान खालसा करीत चालले आहे ही वस्तुस्थिती सर्व राजेरजवाड्यांपुढे मांडून त्यांची मने स्वातंत्र्यगामी करण्यासाठी नानांनी प्रत्येक दरबारात आपले दूत धाडण्यास आरंभ केला. कोल्हापूर, दक्षिणेकडील सर्व पटवर्धनी संस्थाने, अयोध्येतील जामिनदार नि दिल्लीपासून म्हैसूरपर्यंत असलेल्या सर्व राजधान्या वगैरे ठिकाणी नानांचे दूत नि नानांची पत्रे सर्व हिंदुस्थानास स्वातंत्र्ययुद्धार्थ अुठविण्याची चेतना देत हिंडत होती. अंग्रजांच्या अंमलाखाली स्वराज्याची नि स्वधर्माची कशी धुळधाण होत चाललेली आहे, जी संस्थाने आज हयात आहेत ती देखील अुद्या कशी नामशेष होणारी आहेत, अंग्रजांच्या विश्वासघातकी दास्यामुळे आपल्या प्राणप्रिय हिंदुस्थानची कशी धुळधाण अुडालेली आहे, हे स्पष्ट नि मार्मिक रीतीने जनतेच्या मनात भरवून देत मौलवी, पंडित नि राजकीय संन्यासी सर्व हिंदुस्थानभर गुप्त रीतीने संचार करू लागले. दास्याची नि पारतंत्र्यांची चीड अुत्पन्न करून नंतर ते दास्य नामशेष करणे हे किती सुलभ आहे, हिंदुस्थानच्या अुरात हिंदुस्थानची तरवारच कशी भोसकली जात आहे नि हिंदुस्थानी लोकांनी आपल्या स्वदेशासाठी अुठण्याचे मनात आणताच अेका क्षणात त्यास आपला स्वदेश फिरंग्याचे ताब्यातून मुक्त करणे कसे सोपे आहे, हे राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येक हिंदी अंतःकरणास त्या राजकीय संन्याशांनी समजावून सांगावे. आपण सर्व देशबंधु अेक होअू तर मूठभर गोऱ्यांचा धुव्वा अुडवून देअून स्वदेश अेका क्षणार्धात स्वतंत्र करू हा आत्मविश्वास प्रत्येक शिपायांचे नि प्रत्येक नागरिकांचे मनात या राजकीय संन्याशांनी कसा अुत्पन्न केलेला होता हे त्या वेळच्या स्वदेशभक्तांचे अुद्गारांत पदोपदी दृष्टीस पडते. काली नदीच्या लढाअीत पाडाव केलेल्या अंग्रजांनी प्रश्न केला की, "आमच्या विरुद्ध अुठण्याची तुमची छाती कशी झाली?" त्या अुर्मट प्रश्नाला त्या शिपायांनी अुत्तर दिले, "हिंदुस्थानी शिपाअी अेक झाला तर गोरा चटणीला पुरणार नाही!"

अंग्रज सरकारने सत्तावनचे आरंभी शिपायांची पत्रे फोडण्यास आरंभ केलेला होता. त्या पत्रांपैकी अेक पत्र हिंदुस्थानातील लोकांच्या सामर्थ्यासंबंधी म्हणते की, "परक्यांना आपणच आपल्या अुरावर चढवून घेत आहोत! जर

आपण अुठू तर फिरंग्यांच्या मूठभर लोकांस तरवारीच्या अेका झटक्यात गारद करून टाकू! कलकत्यापासून पेशावरपर्यंत साफ मैदान है!”

श्रीमंत नानासाहेबांच्या स्वदस्तुरच्या पत्रांनी नि ब्रह्मावर्ताहून धाडलेल्या संन्याशांनी असल्या अुदात्त आत्मनिष्ठेची बीजे हिंदी अंतःकरणात पेरून दिली. परंतु हल्ली अुपलब्ध असलेल्या माहितीवरून असे दिसते की, या बीजांना अयोध्येचे राज्य खालसा होअीतोपर्यंत जोमदार अंकुर फुटले नव्हते.^१

१८५६ साली अयोध्येचे राज्य खालसा होताच परदास्याचा तिटकारा सर्व लोकांत अकस्मात रीतीने अुत्पन्न झाला. स्वातंत्र्याचे रम्य नि पुण्यदर्शन श्रीमंत नानांच्या दीर्घ दृष्टीला यापूर्वीच घडले होते नि परदास्याच्या घाणीचा दुर्गंध लांब अंतरावरूनच त्यांनी ताडला होता. परंतु जडबुद्धीच्या सामान्य जनसमूहाला प्रत्यक्ष पुराव्याशिवाय ते ग्रहण करता आले नाही. ह्या अयोध्येच्या राज्याला खालसा करण्यात येताच मात्र जो तो आपल्या अस्तित्वाचा धिक्कार करू लागला नि गुलामगिरीत खिचपत पडण्यापेक्षा मरण बरे अशी गर्जना करून आपल्या तरवारीला पाणी चढवू लागला. याच सुमारास हिंदुस्थानच्या अितिहासप्रसिद्ध राजधानीलाही नवीन चेतना मिळाल्यासारखी होअून दिल्लीचे राजवाड्यात स्वातंत्र्ययुद्धाची खलबते सुरू झाली. दिल्लीच्या पादशाहाची पादशाही घेअूनच अिंग्रज थांबले नाहीत, तर त्याची ‘बादशाह’ ही शाब्दिक पदवी देखील त्याच्या पश्चात चालू नये म्हणून ठरविलेले होते. अशा विपन्नावस्थेत आपले पूर्ववैभव मिळविण्यासाठी अेकदा शेवटचा प्रयत्न करून पहावा नि मरायचेच असेल तर बादशाहाला शोभेल असे बादशाही मरण तरी यावे असा दिल्लीचे राजवाड्यात घाट जमू लागला. या कामात प्रमुख मुसलमानी सत्तांचे साह्य मिळावे म्हणून मी सुनी पंथ सोडून देअून अयोध्येचे नबाब नि अिराणचे शाह यांच्या शिया पंथाचा स्वीकार करतो असेही बहादूरशहाने जाहीर केले. अितक्यात अिंग्रजांची अिराणशी लढाअी सुरू झाली. तेव्हा हिंदुस्थानातही त्याच सुमारास अुठावणी होणे आपल्यास फार अिष्ट आहे असे पाहून अिराणचे शहाने १८५६ साली आपण दिल्लीचे पादशहास मदत देतो असे लिहून पाठविले. अितकेच नव्हे तर १८५७ चे आरंभी दिल्लीच्या मशिदीवरून याच अर्थी सार्वजनिक जाहिरनामे फडकू लागले! “फिरंग्याचे ताब्यतून हिंदुस्थानची मुक्तता करण्यासाठी अिराणी सैन्य लवकरच येत आहे. तेव्हा वृद्ध नि तरुण, लहान नि थोर, सुशिक्षित नि अशिक्षित, रयत नि लष्कर अशा सर्व जणांची या काफिर लोकांच्या ताब्यातून मुक्त होण्यासाठी समरांगणात अुडी घ्यावी!!”^२

या जाहिरनाम्याचे अुतारे सर्व हिंदी वर्तमान-पत्रांतून प्रसिद्ध झाले. दिल्लीचे लोकांत क्रांतियुद्धाची लाट अुसळू लागली. दिल्लीचे बादशाहाचे चिटणीस मुकुंदलाल म्हणतात: “राजमंदिराचे द्वाराशी बसून मोंगल लोक आणि वाड्यांतील मंडळी अुघड रीतीने युद्धाची चर्चा करीत असत. शिपाअी लोक लवकरच बंडावा करीत राजवाड्याकडे

^१ निरनिराळ्या प्रांतांत धाडलेल्या राजकीय दूतांपैकी अेक जण म्हैसूरला पकडण्यात आला होता. त्याच्या जबानीतील खालील भाग फार महत्त्वाचा असल्याने तो शब्दशः देत आहे : “श्रीमंत नानांनी अयोध्येला खालसा करण्याचे पूर्वी सुमारे दोनतीन महिने पत्रेपण सुरू ठेवलेले होते. परंतु प्रथम त्यांना अुत्तरे आली नाहीत. कोणालाही आशा नव्हती. अयोध्येच्या राज्याला खालसा केल्यानंतर नानांनी पत्रांचा जास्तच मारा केला नि तेव्हा मात्र लखनौच्या सावकारांना नानांची मते ग्राह्य वाटू लागली. पुरभय्या अशा परदेशी लोकांचा पुढारी राजा मानसिंग हाही मिळाला. नंतर शिपाअी लोकांनी आपापल्यात ‘तजविजा’ करण्याला आरंभ केला. लखनौच्या सावकाराकडून त्यांना मदत होअू लागली. अयोध्या खालसा होअीतोपर्यंत बिलकूल अुत्तरे आली नाहीत. परंतु ते राज्य खालसा होताच शेकडो लोकांनी धीटपणाने पुढे येअून नानांस वचनपत्रे धाडली. शिपायांच्या तजविजा आधीच सुरू झालेल्या होत्या. पुढे काडतुसांचा प्रसंग गुदरला नि मग त्या असंतोषानंतर तर नानांवर पत्रांचा पाअूस पडू लागला! जम्मूच्या गुलाबसिंगाने ‘मी सैन्य नि खजिना घेअून सिद्ध आहे’ असे पत्र धाडले नि लखनौच्या सावरकारपर्यंत पैशाच्या रकमाही त्याने पाठवून दिल्या.

^२

येतील आणि मग फिरंग्यांचे जोखड झुगारून देऊन आपले राज्य पुन्हा प्रस्थापित होतील अशी निश्चयात्मक बोलणी चालत नि आपले राज्य झाल्यावर आपल्या देशातील सर्व सत्ता नि सर्व अधिकार आपल्याच हाती राहतील अशा आशेने सर्व लोक अतुस्तुक्त होत.” या लोकजागृतीला अुतेजन देण्यासाठी शाहजाद्यांनी नि राजवंशातील अितर पुरुषांनी निरनिराळे अुपाय योजिले व दिल्लीमध्ये क्रांतीच्या ज्वाला सर्व दिशांना पेटत चालल्या.

अशा रीतीने दिल्लीच्या दिवाण-अि-आममध्ये नि ब्रह्मवर्ताच्या राजमंदिरामध्ये स्वातंत्र्ययुद्धाची गुप्त संघटना चाललेली होती. ह्या दोन राजवाड्यांतून हिंदुस्थानच्या क्रांतिशक्ती अेकत्रित नि संघटित करण्यासाठी जे प्रचंड प्रयत्न चालले होते ते अितक्या गुप्त रीतीने करण्यात येत की, अिंग्रजांसारख्या धूर्त लोकांनाही सत्तावनच्या साली तोफांचे गडगडट होअीतोपर्यंत त्याची लवलेशही दाद नव्हती! हजारो रुपयांचे तनखे नि हत्तीच्या नेमणुका करून देऊन ही राजकीय जिहाद अुपदेशाण्यासाठी मोठमोठाले मौलवी धाडण्यात आले. त्यांनी खेडेगावातून नि शहरांतून ह्या राजकीय धर्मयुद्धाचा अुपदेश गुप्तसभांतून देत हिंडावे. शिपायांच्या ठाण्यांतून रात्री यांची व्याख्याने चालू असत. लखनौला तर मशिदीमशिदींतून मौलवींनी जिहाद सुरू करण्यासाठी अुघड व्याख्याने देत असावे! पाटणा नि हैद्राबाद येथे रात्रीरात्रींतून सभा भरत नि निरनिराळ्या मौलवींकडून सर्व दर्जांच्या लोकांस स्वातंत्र्ययुद्धाचे नि स्वधर्मयुद्धाचे शिक्षण देण्यात येअी. ज्यांच्या पवित्र नावाने आपल्या हिंदुस्थान देशाचा अितिहास भूषित झालेला आहे नि ज्यांच्या पावन चरित्राचे कथन पुढे यथाप्रसंगी करण्यास येणार आहे त्या देशभक्त नि धर्मभक्त मौलवी अहमदशाह यांनी लखनौला हिंदु नि मुसलमानांना फिरंग्यांविरुद्ध अेकदम अुठावणी करा असा अुघड अुपदेश दिल्यावरून त्यांस फाशीची शिक्षा देण्यात आली होती!

ह्या मौलवीप्रमाणेच शेकडो अुपदेशक फकिरांची नि संन्याशांची व्रते पत्करून प्रांतोप्रांती गुप्त संचार करू लागले. भिक्षेच्या निमित्ताने प्रत्येक घरी जाणे सुलभ असल्याने शत्रूच्या मनात कोणतीही शंका अुदभवू न देता या स्वदेशभक्त फकिरांनी नि संन्याशांनी दारोदार हिंडून प्रस्तुत दास्याचा तिटकारा नि भावी स्वातंत्र्याचा अभिलाष लोकसमूहात प्रदीप्त करावा. विशेषतः सैन्यामध्ये या लोकांचा फार अुपयोग असे. कारण प्रत्येक तुकडीमागे अेक पंडित नि अेक मुल्ला धार्मिक कृत्यासाठी ठेवणे जरूर असल्याने त्या जागेवर हेच लोक जाअून बसत. शिवाय शिपायांचे मनावर त्यांच्या धर्मगुरूचा फार दाब नि वजन असल्याने या लोकांकडूनच त्यांना स्वातंत्र्याच्या पवित्र धर्माची दीक्षा देणे अवश्य होते. स्वातंत्र्याशिवाय धर्मरक्षण अशक्य होय हे मर्म ओळखून हजारो धर्मगुरू ह्या राजकीय जिहादीचा अुपदेश करण्यास पुढे आले हे हिंदुस्थानचे अितिहासास सदोदित अभिमानास्पद आहे. मीरत येथे सत्तावनच्या अप्रिलचे सुमारास असाच अेक देशभक्त फकीर तेथील शिपायांच्या छावणीजवळ येअून अुतरला. त्याच्याबरोबर हत्ती, घोडे नि अितर सरंजामही होता. तेथील शिपायांना राजकीय जिहादीची दीक्षा देण्यात तो मग्न असताना ह्या फकिराबद्दल अिंग्रजी अधिरान्यांना संशय वाटू लागला नि त्यांनी त्यास तेथून निघून जाण्याचा हुकूम दिला. हा हुकूम सुटताच तो फकीर तेथून निघाला परंतु जवळच्याच अेका गावात शिरून पुन्हा आपल्या गुप्त रचनेस प्रारंभ करता झाला! असे किती अेक स्वातंत्र्यभक्त लोक आपल्या हातावर शिर घेअून त्या अवाढव्य रचनेचे गुप्त कार्य असल्या शिताफीने पार पाडीत असतील! परंतु ते “होते कोण, कुठील, हेही नुरली हा हा! जनांते स्मृति!!”

मशिदींतून नि देवळांतून भिक्षेचे निमित्ताने घरांदारांतूनही स्वातंत्र्यचेतना अुत्पन्न करण्यासाठी जसे मौलवी नि पंडित, फकीर नि संन्यासी धाडण्यात आले तसेच ह्या निरनिराळ्या स्थानाहून जास्त महत्त्वाच्या ठिकाणीही अुपदेशकांची नि शिक्षकांची पाठवणी झालेली होती. हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतांचे लोक अेकत्र सापडण्याची मुख्य स्थाने म्हणजे मोठमोठाली क्षेत्रे होत. ही क्षेत्रे म्हणजे सर्व देशांतील लोकांची राष्ट्रीय संमेलनेच होत. मशिदीत स्थानिक लोकच येणार, परंतु तीर्थास सर्व दर्जांचे लोक येणारे असल्याने या तीर्थांचे ठिकाणीही राजकीय महंत नेमण्यास आले.

लवकरच गंगेच्या पुण्यस्नानासाठी आलेल्या हजारो बांधवांना हिंदुस्थानच्या मनात खेळत असलेल्या ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात सामील होण्याचा गुप्त अपुदेश देत देत पंडित लोक तीर्थोतीर्थो हिंदू लागले.^४

अफाट जनसमूहांचे मनात अेकच अिच्छा अुत्कटतेने अुत्पन्न करण्यास नि तिचा अक्षय्य ठसा त्यांच्या हृदयावर अुमटवून ठेवण्यास कवितेसारखे दुसरे अुत्तम साधन नाही. मार्मिक शब्दांत नि मोहक पद्धतीने पद्यामध्ये गुंफिलेले सत्य जनतेच्या अंतःकरणात फार त्वरेने रुजू शकते. राष्ट्रगीतांचे माहात्म्य यासाठीच फार मानले जाते. राष्ट्रगीते राष्ट्राच्या अंतःकरणाची अेकवाक्यता करू शकतात.जेव्हा जेव्हा अेखाद्या अुत्कट भावनेने राष्ट्रीय आत्मा तळमळू लागतो तेव्हा त्याचे निघणारे जे सहज बोल तीच 'राष्ट्रगीते' होत. फ्रान्सच्या राष्ट्रीय आत्म्याचे बोल म्हणजेच 'ला मार्सेलिस' होय. सत्तावनच्या साली स्वधर्मरक्षणाच्या, स्वराज्य-संपादनाच्या नि स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या अुदात्त भावनेने भरतभूमीचा आत्मा तळमळू लागताच त्याच्या मुखावाटे असे अेखादे राष्ट्रगीत निघाले नसते तरच आश्चर्य असते! दिल्लीचे बादशहाचे खाजगी गवयाने सर्व हिंदुस्थानच्या कंठातून निनादित होण्यासाठी अेक 'राष्ट्रगीत' स्वतः बसविलेले होते.^५ आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम वर्णन करून नंतर त्या राष्ट्रगीतात आपल्या सध्याच्या अवनतीचे करुणरसात्मक चित्र रेखाटलेले होते. जे लोक अेक दिवस हिंदुस्थानच्या ह्या टोकापासून तो त्या टोकापर्यंत विजयशाली वैभवाने अभिषिक्त झालेले होते त्याच लोकांना आज जगतात 'गुलाम' म्हणवून घेण्याची पाळी यावी, त्यांचा धर्म पोरका व्हावा नि त्यांची अभिषिक्त मस्तके परक्यांच्या लाथांखाली अेकसहा तुडविली जावी या 'विपर्यस्त नि लज्जास्पद' स्थितीबद्दल त्या राष्ट्रगीतात भारतभू आक्रोश करीत होती! परंतु आता हा तिचा आक्रोश आपणास अैकावयास सापडेल काय? आता हे सत्तावनचे गाणे आपल्यास पुन्हा अैकू अेअील काय? ह्या राष्ट्रगीताचा अेखादा मसुदा जर कोणी शोधून काढील तर त्याचे आपल्या अितिहासावर अक्षय्य अुपकार होतील! तोपर्यंत अितिहास अितकेच सांगतो की, आपली धरतीमाता सत्तावन साली आक्रोश करीत होती आणि कानपूरच्या मैदानावर अुडी घेताना नानांचे कानात तोच आक्रोश, भयंकर किंकाळ्या मारीत होता.!!

विस्तीर्ण रचनेची साधने ही विस्तीर्णच असावी लागतात. दुबळी झालेली मायभू, मदोन्मत जुलुमाचे हातून सोडविण्यासारखे अवघड कृत्य घडवून आणण्यास पहिली महत्त्वाची नि मूलभूत अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे सर्व लोकांचे मनःप्रवर्तन होय. वस्तुस्थितीत क्रांती घडवून आणावयाची असेल तर प्रथम मनःस्थितीत ती पूर्णपणे विजयी झाली पाहिजे. ही मनःक्रांती घडवून आणण्यासाठी त्या मनाकडे जे जे रस्ते जातात, त्या सर्व रस्त्यांवर क्रांतीची नाकी स्थापिली पाहिजेत. मानवी मन हे साहजिक रीतीनेच अुत्सवप्रिय असल्यामुळे सामान्य जनसमुहाला वश करून घेण्यास या अुत्सवाशिवाय दुसरे राजमार्ग आढळत नाहीत. या अुत्सवांच्या साखरेत घोळून तात्त्विक औषधाची गोळी दिली म्हणजे समाजाचे बालमन ती आवडीने गिळते; नि त्यापासून रोगही साध्य होअू शकतात. अशा अत्यंत मार्मिक विचारांचे त्या गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात निरनिराळ्या चित्ताकर्षक अुत्सवांतून सामान्य जनांस स्वातंत्र्ययुद्धांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली होती. निरनिराळे चित्रांचे खेळ तयार करून स्वधर्माची नि स्वातंत्र्याची कशी

^४ Trevelyan's Cawnpore.

^५ "A mandate had of late gone forth from the palace of Delhi enjoining the Mahomedans at all their solemn gatherings to recite a song of lamentation indicated by the royal musician him self which describes in touching strains the humiliation of their race and the degradation of their ancient faith once triumphant from the Northern snows to the Southern states but now trodden under the foot of the infidel and the alien." --Trevelyan's Cawnpore. आमच्या मते वृत्तीचे हृद्गत कळण्यास सर्वस्वी असमर्थ असणाऱ्या या ग्रंथकारास अितके लिहिणे भाग पडावे हे त्या राष्ट्रगीताच्या सौंदर्याचेच द्योतक आहे.

अवहेलना झालेली आहे याचे हुबेहुब नाटक त्या चित्रांकडून करून दाखविण्यात अशी नि ह्या सर्व अपमानांचा, गुलामगिरीचा नि पारतंत्र्याचा सूडही कसा अुगवावयाचा याची अुद्दीपक नि अनिवार्य चेतना देणारी चरित्रे त्या तारेच्या बाहुल्यांकडून करविण्यात येतील, चावडीवर, पारावर, धर्मशाळेत नि चव्हाट्यावर वीररसोत्पादक लावण्या आणि पोवाडे म्हणून दाखवून लोकांना भयंकर अवसान चढविण्यात येतील. अुत्तर हिंदुस्थानात अत्यंत प्रिय असलेले नि जे अँकले असता आठ दिवसांत कुठेतरी लढाओढ झालीच पाहिजे अशी रूढ समजूत आहे ते अला-अु दलच्या मर्दुमकीचे गाणे गाता गाता श्रोत्यांचे बाहू स्फुरू लागले. पूर्वजांच्या पराक्रमाने त्यांचे रक्त कढू लागले म्हणजे झटकन विषय फिरवून प्रस्तुत दास्याची कल्पना मूर्तिमंत अुभी केली असता जो हरहर महादेवाची घनगर्जना करणार नाही अितका नामर्द कोण आहे!

राष्ट्रीय महत्कार्यांना त्या राष्ट्रातील नुसत्या पुरुषांचेच अनुमत असून भागत नाही. तर त्या पुरुषांना जन्म देणाऱ्या कुसव्यांतूनही ही राष्ट्रक्षोभाची बीजे रुजावयास पाहिजे असतात. हिंदी स्त्रियांच्या शौर्याचे साह्य म्हणजे काय असते हे शीखांचा नि रजपुतांचा अितिहास अभिमानाने सांगतो आहे. अशा या हिंदी स्त्रियांचे मनःसामर्थ्य संपादन करण्यासाठी ह्या गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात वैदू लोकांच्या बायांना धाडण्यात आलेले होते.^६ या वैदू बायांशी घरगुती औषधासाठी नि किरकोळ भविष्य कथनासाठी हिंदुस्थानातील सामान्य वर्गांच्या स्त्रियांचे सदोदित दळण-वळण असते. तेव्हा हिंदी स्त्रियांना आपल्या मायभूमीचा हा पारतंत्र्य रोग ज्याने बरा होतील असे ओखद देण्यासाठी नि ते ओखद दिले असता गुलामगिरीचे भूत आलीला केव्हा सोडील व ही भूतबाधा सरताच तिला सुंदर स्वातंत्र्यबालक केव्हा होतील हे भविष्य सांगण्याला या वैदू बायांशिवाय दुसरा कोणचा धन्वंतरी समर्थ होता! या वैदू बायांनी स्त्री समाजात, मौलवींनी नि पंडितांनी पुरूष समाजात ज्याप्रमाणे प्रचंड जागृती करून दिली त्याचप्रमाणे गावोगाव फिरत जाणाऱ्या तमासगिरांच्या नाचांनीही या राष्ट्रक्षोभांत विलक्षण भर पडलेली आहे. या तमासगिरांच्या कंपूने आपआपल्या तमाशांतून पारतंत्र्याचा तिटकारा जनसमूहांत अुत्पन्न करावा. अशा रीतीने सर्व तऱ्हेच्या नि सर्व दर्जांच्या लोकांतून अिग्लिंशांचा अंमल झुगारून देण्यासाठी त्या सत्तावनच्या गुप्त संघटनेचे प्रचंड प्रयत्न चाललेले होते.

या संघटनेची मुख्य केंद्रे आता सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली होती.^७ या गुप्त संघटनेची ज्या वाड्यात प्रथम प्राणप्रतिष्ठा झाली त्या ब्रह्मावर्तास तर तिची सकस नि जोरदार वाढ चाललेली होतीच; परंतु श्री. नानांच्या नि अझीम अुल्लाखानांच्या पत्रांनी नि अुपदेशकांनी आता हजारो ठिकाणी त्या रचनेच्या शाखा अुघडेल्या होत्या ब्रह्मावर्तास जसा श्रीमंत नानांचा वाडा या आगामी मंगल कार्याच्या तयारीने गजबजलेला होता तसाच दिल्लीचा वाडाही त्याच तयारीने गजबजलेला होता. अिकडे लखनौला नि आगऱ्याला त्या महानुभाव देशभक्ताने - मौलवी अहमद शाह ह्यांनी ह्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या जिहादीचे प्रचंड केंद्र निर्माण केलेले होते. पाटणा शहरी जिहादीची बीजे अितकी खोल रुतली गेली की, ते सर्व शहर म्हणजे अेक क्रांतिकारक पक्षाचे भयानक भुयार बनले. मौलवी, पंडित, जमिनदार, शेतकरी, व्यापारी, वकील, विद्यार्थी अशा सर्व जाती नि सर्व पंथ स्वधर्मार्थ नि स्वदेशार्थ आपले प्राणदान करण्याची दीक्षा घेअून सज्ज झालेले होते नि या गुप्त रचनेचा पुढाकार घेणारांतील अत्यंत प्रमुख पुढारी म्हणजे अेक पुस्तक विकणारा होता! कलकत्त्याला तर खुद्द अयोध्येचे माजी नबाब नि त्यांचे मुख्य वजीर अल्ली नक्कीखान हे येअून राहिलेले होते. या मुख्य वजीराने सत्तावनचे घटनेत जितका नेट, चातुर्य नि धाडस दाखविले तितके फारच थोड्यांनी दाखविलेले असेल!

^६ Trevelyan.

^७ आपल्या विस्तृत अितिहासाचे शेवटी मॅलेसन लिहितो: "Of this conspiracy the Moulavi was undoubtedly a leader. It had its ramifications all over India -certainly at Agra where the Moulavi stayed some time and almost certainly at Delhi, at Meerut, at Patna, at Calcutta where the ex-king of Oudh and a large following were residing".

कलकत्याच्या बाजूला मुख्य काम म्हणजे बराकपूर, डमडम वगैरे ठिकाणी असलेल्या शिपायांना राज्यक्रांतीला अनुकूल करून घेण्याचे होते. ते अत्यंत नाजूक काम अल्ली नक्कीखान यांनी अितक्या शिताफीने केले की, सत्तावन साल अुजाडले तोच सर्व शिपायी राष्ट्रकार्याला मिळण्यासाठी वेलभंडार अुचलून, श्री गंगार्जीचे पाणी हाती घेअून नि कुराणाची कसम देअून वचनबद्ध झालेले होते. अयोध्येच्या नबाबानेही त्यांना अुदार रीतीने वागवावयाचे कबूल केलेले होते! शिपायांच्या सर्व ठाण्यांतून रात्रीच्या गुप्त सभा भरत नि तेथे हे शपथविधी होताच दुसरे दिवशी त्या त्या रेजिमेंटचे सुभेदार नबाबाकडे जाअून स्वातंत्र्ययुद्धार्थ मिळण्याची त्यास वचने देत. ह्या शिपायांच्या जुटीची मुख्य स्थाने म्हणजे मीरत नि बराकपूर ही होत. अुत्तरेकडे जशी संघटीत नि पद्धतशीर रचना होती तशीच दक्षिणेकडे करण्याबद्दल साताऱ्यास रंगे बापूजी झटतच होते. पटवर्धनी संस्थानात नि कोल्हापूरच्या दरबारात क्रांतियुद्धाच्या रचनेची जाळी विणली जात होती. फार काय, पण थेट मद्रासपर्यंत ह्या राष्ट्रयज्ञाच्या ज्वाळा जाअून धडकल्या होत्या. सत्तावनचे जानेवारीत खालील जाहिरनामा मद्रासेस फडकला: “हे देशबंधूनी नि धर्मनिष्ठांनो, अुठा! काफीर अिंग्रजांना आपल्या हिंदुस्थान देशातून पिटाळून लावण्यासाठी सर्वजण अुठा! या अिंग्रजांनी न्यायाच्या सर्व तत्वांना तुडविलेले आहे. त्यांनी आपले स्वराज्य लुबाडून नेले आहे व स्वदेशाला धुळीस मिळविण्याचा त्यांचा कृतनिश्चय झालेला आहे! अिंग्रजांच्या ह्या भयंकर यातनांतून आपल्या हिंदुस्थानची मुक्तता करण्यास आता अेकच अिलाज अुरलेला आहे आणि तो अिलाज म्हणजे तुमुल युद्धसंग्राम हाच होय! अशा युद्धात जे रणांगणात पतन पावतील ते आपल्या देशाचे शहीद होतील! जे स्वदेशासाठी आणि स्वधर्मासाठी लढतील नि मरतील त्या वीर्यवान शहीदांसाठी स्वर्गाची कवाडे अुघडत आहेत. जे भ्याड नि देशद्रोही अधम ह्या राष्ट्रकार्यापासून परावृत्त होतील त्यांच्यासाठी नरकाची पेवे भरलेली आहेत! देशबंधुहो, यांतून तुम्ही कोणचे पत्करणार?”^८

अशा स्थितीत सत्तावन साल अुजाडले नि हिंदुस्थानात जिकडे तिकडे सांकेतिक महत्कार्याचा मुहूर्त आलारे आला अशा अशा सूचना जाअू लागल्या. अितक्यात काडतुसाचे कारस्थान अुघडकीस आले! मग काय! जो तो शिपायी दिवसा आपल्या बंदुकीला घासून पुसून स्वच्छ करीत रात्र पडताच त्या त्या रेजिमेंटच्या सुभेदार मेजरांचे बंगल्यावर भरणाऱ्या गुप्त सभेला जाअून स्वातंत्र्ययुद्धाची शपथ कधी घेअीन यासाठी अुत्सुक होअू लागला. शिपायांच्या निरनिराळ्या रेजिमेंटमध्ये अशी शपथबंधता झाली की, त्या रेजिमेंटस परस्परांस आणाभाका देण्यासाठी मेजवानीचे बेत ठरवीत. या मेजवानीचे वेळेस अेकमेकांचे बेत अेकमेकांस कळविण्यात येत नि नंतर ते बेत नानासाहेब किंवा अल्ली नक्कीखान यांना कळविण्यात येत. काही रेजिमेंटमध्ये ही क्रांतिघटना चालली असता चुकीने किंवा विश्वासघाताने ती सरकारच्या कानावर जाअून अेक-दोनदा त्यांनी रेजिमेंटला निःशस्त्र करून दूर केले. फारच अुत्तम! हे अितके शिपायी लोक म्हणजे क्रांतियुद्धाची जिहाद अुपदेशिण्यासाठी गावोगाव धाडलेले स्वयंसेवकच होत! शिपायांच्या सर्व ठाण्यांतून वचनचिठ्या धाडण्यात याव्या नि त्यातील भावार्थ सांकेतिक भाषेत लिहिलेला असावा. ह्या चिठ्या पोस्टातून चोरून अिंग्रज फोडीत असावे. त्यापैकी सातव्या अयोध्या रेजिमेंटने अठ्ठेचाळीसाव्या रेजिमेंटला धाडलेली वचनचिठ्ठी अशी होती : “रेजिमेंटमधील आमच्या भाअींचे मत आम्हांस मान्य आहे. काडतुसांचे बाबतीत त्यांच्याप्रमाणेच वर्तन करू नि वेळ येताच तुटून पडू”.^९ बराकपूरहून सियालकोटसारख्या दूरच्या ठिकाणी गेलेली पत्रे पकडण्यात आलेली आहेत. त्यात बराकपूरचे शिपायी सियालकोटच्या शिपायांना लिहितात: “भाअीओ, गनिमाविरुद्ध अुठा!”

रशियन क्रांतीमध्ये नव्हे तर हिंदुस्थानच्या क्रांतियुद्धात पोलीस लोक जनतेशी अत्यंत सहानुभूतीने वागत होते. क्रांतीच्या गुप्त संघटनायंत्राचे प्रचंड चक्र आता तीव्र वेगाने फिरू लागले होते. अशा वेळी निरनिराळ्या चक्रांच्या गती अेकाच लयीत फिरू लागतील असा प्रयत्न अवश्य होता. याच अुद्देशाने क्रांतिपक्षाचा अेक दूत हातात रक्त

^८ Charles Ball's Mutiny Vol. I, page 40.

^९ Red Pamphlet Part I.

कमलपुष्प घेअून बंगालमधील सैनिकांच्या छावणीत प्रवेश करून घेता झाला. त्याने ते फूल पहिल्या तुकडीच्या मुख्य हिंदी अधिकाऱ्याजवळ दिले. हिंदी अधिकाऱ्याने ते आपल्या खालच्या माणसाजवळ दिले, आणि अशा रितीने ते कमल प्रत्येक शिपायाच्या हातातून जात जात शेवटच्या शिपायाकडून पुन्हा, आलेल्या क्रांतिदूताच्या हाती परत आले. बस्स! अितके पुष्कळ होते. अशा रितीने अेका शब्दाचीही चाहूल न लागता हा क्रांतिदुत अेखाद्या बाणाप्रमाणे पुढे जाओी नि मार्गामध्ये दुसरी अेखादी तुकडी भेटताच तेथील हिंदी प्रमुखाच्या हाती ते रक्तकमल देत असे. या कृतीने केवळ काव्यपूर्ण होअून राहिलेली ही संघटना क्रांतीच्या अेकाच रक्तमय विचाराने भारली जाओी. हे रक्तकमल म्हणजे क्रांतीची अंतिम राजमुद्राच जणू होती! या रक्तकमलाला स्पर्श करताच शिपायांच्या मनामध्ये कोणत्या भावनांचे थैमान अुसळून येत असेल याची कल्पनाच करवत नाही. खरोखर जी वीरवृत्ती अेखाद्या महान वक्त्यालाही आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने श्रोत्यांमध्ये जागृत करता येणे अशक्य होते त्या वीर वृत्तीचा संचार या लढाअू सैनिकांमध्ये त्या निर्वाक कमलपुष्पाने आपल्या लालभडक रंगाच्या वाग्विलासाने केला.

कमल पुष्प! शुचि, यश नि प्रकाश यांचे कविजनांनी मानलेले काव्यमय प्रतीक! आणि त्याचा वर्ण? रक्तोज्ज्वल! या पुष्पाच्या नुसत्या स्पर्शानेही हृदयपुष्प विकसित होअून अुठावे अितके ते मृदुचेतन! शेकडो शिपायांकडून जेव्हा हे कमल पुष्प या हातांमधून त्या हातांमध्ये परस्परंकडून हाताळले गेले असेल, तेव्हा त्या पुष्पाच्या मूक वाक्संदेशात सुद्धा फार मोठा गूढार्थ नि अुदात्त धेयाची स्फूर्ति सूचित करण्यात आली असली पाहिजे हे खचित! या रक्तकमलाने सर्वांची अंतःकरणे खरोखर अेकत्र साधली. कारण बंगालमध्ये शिपाओी नि शेतकरी दोघेही अेकच गोष्ट बोलताना आढळून येत की 'सब कुछ लाल होगा है!' आणि ते बोलताना त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यांची अशी काही हालचाल होओी की, या त्यांच्या बोलण्यात फार खोल अर्थ असला पाहिजे याची प्रचिती तत्काळ येओी. 'सब कुछ लाल होगा है!' सगळीकडे आता लाल व्हावयाचे आहे!^{१०}

या रक्तकमलाने नि त्या मागील सूचित केलेल्या भावनेने प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात अेकच ध्वनी अुमटविला होता.

शिपायांशिपायांतून जाणारी पत्रेही अशाच रितीने लिहिलेली असत. परंतु त्या संघटनेच्या पुढान्यांची पत्रे अत्यंत महत्त्वाची असल्याने ती फारच सावधगिरीने लिहिलेली असत. बहुतेक बेत नि रचना प्रत्यक्ष मनुष्ये धाडूनच ठरविल्या जात. परंतु पत्रे टाकावयाचीच झाल्यास ती अत्यंत मोघम भाषेत लिहिलेली असत. अितकेच नव्हे तर ही मोघम पत्रे फुटली जाअून क्वचित फसगत होओील अेतदर्थ धूर्त पुढारी लोक आपला सर्व पत्र व्यवहार सांकेतिक भाषेत करीत असत. काही टिंबांची नि आकड्यांची लिपी बसवून तिचा या गुप्त संघटनेत अुपयोग केला जाओी.^{११}

परंतु या संकेतचिन्हांनी नि या गुप्त पत्रांनीही जो राष्ट्रीय अुद्बोध दिला गेला नाही तो अुद्बोध हिंदुस्थानच्या भविष्यवाणीने दिला. भविष्ये ही मनाच्या आगामी कालात पडणाऱ्या अुड्या होत. मनाच्या दिव्यत्वावर भविष्याचे दिव्यत्व अवलंबून असते. सत्तावन साली हिंदुस्थानचे मन स्वातंत्र्याच्या प्रकाशाने दिव्य झाले म्हणून सत्तावन सालची हिंदुस्थानची भविष्येही दिव्य होअू लागली! या भविष्यात अत्यंत महत्त्वाचे नि सत्तावनच्या अितिहासावर, त्याच्या कित्येक पानांवर शिक्का पडलेला आहे असे भविष्य म्हटले म्हणजे ते हे होय की, कंपनीचे राज्य बरोबर शंभर वर्षांनी लयास जाणार! प्लासीच्या लढाओीला सत्तावन साली शंभर वर्षे होत होती. अेतदर्थ त्या सालच्या जानेवारीपासून अेक विलक्षण आशा नि अेक विलक्षण चेतना सर्व देशाचे रंधारंध्रातून संचार करीत होती! या अेका भविष्याने राष्ट्रांमध्ये अशीच चेतना हा हा म्हणता अुसळवून दिली. जो तो अिंग्रजांचे राज्य बुडणार या भविष्यकालाचा वर्तमान काल करण्यासाठी सज्ज होअू लागला.

^{१०} ट्रेव्हेलियन कृत 'कानपूर'.

^{११} Sepoy Revolt by Innes, page 55.

सत्तावनचे साली कंपनीचे राज्य बुडणार ह्या भविष्याने राष्ट्रविभूतीला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आधीच तयार करून ठेवले ते अशासाठी की, रणदेवतेकडून स्वातंत्र्यदान मिळताच कोणच्याही प्रकारचा आकस्मिक घोटाळा अडू नये. शिपाजी, सेनापती, पोलीस, पाटील, कुलकर्णी, जमिनदार ह्यांनी अंग्रजांच्या अंमलाखाली ते ज्या ज्या जागेवर होते त्याच त्या जागेवर राहून स्वतंत्र राज्याची सेवा बिलकूल घोटाळा अडू न देता करावी असा बेत ठरलेला होता. गुप्त संघटनेच्या पुढाऱ्यांनी किती कौशल्याने सर्व राष्ट्र बांधून टाकलेले होते हे लक्षपूर्वक पाहिले असता अत्यंत धन्यता वाटू लागते.

लोकक्षोभाला क्षुब्धता देण्यासाठी रोज रात्री लखनौला अतुल्यक नि क्रांतिकारक जाहिरनामे लावण्यात येत. या जाहिरनाम्यात सर्व भाषांनी अेकदम अुठून हिंदुस्थानचे राज्य परत घ्यावे असा अपदेश अत्यंत जालीम भाषेत केलेला असे. सकाळ झाली की शहराच्या सर्व चव्हाट्यांवर ह्याच अर्थी नवीन जाहिरनामे नि हस्तपत्रके फडकलेली असत! ही गोष्ट अंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या कानांवर आधीपासून असताही त्यास ही पत्रके वाचीत नि त्यांच्या लेखकांना शिव्या हसडीत कुढत बसणे भाग पडे. कारण पोलीस लोक स्पष्ट सांगत की, ही पत्रके लिहितो कोण, लावतो कोण, चिकटवितो कोण, हे शोधून काढणे अशक्य आहे. थोड्याच दिवसांत अंग्रजांना कळून आले की, हे पोलीस लोकच क्रांतिपक्षाचे पुढारी होते.^{१२} परदास्याच्या संरक्षणापेक्षा स्वतंत्रतेच्या रक्षणासाठी झटणारे पोलीस रशियाच्या राज्यक्रांतीतच आढळतात असे नसून ते हिंदुस्थानच्या राज्यक्रांतीतही आढळत असतात! अुत्तर हिंदुस्थानात जशी ही गुप्त संघटना कौशल्याने झालेली होती तशी जर का ती दक्षिणेतही झालेली असती तर किती बहार होती!

अशा रीतीने जिकडे तिकडे मनःप्रवर्तनाची लाट असून दिल्यानंतर मग श्री. नानासाहेब हे सर्व केंद्रसूत्रांनाही सूत्रबद्ध करून टाकण्यासाठी नि मुख्य मुख्य गुप्त मंडळांची अेकवाक्यता करण्यासाठी ब्रह्मावर्त सोडून निघाले. सत्तावनच्या अप्रिलमध्ये श्रीमंतांची स्वारी बरोबर आपले बंधु बाबासाहेब आणि आपले मंत्री अझीम अुल्लाखान ह्यांना घेऊन दिल्लीकडे गेली. दिल्लीच्या वातावरणात त्या वेळेस नानांनी काय मंत्र अुच्चारले नि दिल्लीच्या दिवाण-अी-आममध्ये बादशहाशी नानांच्या काय खाजगी गोष्टी झाल्या याची याद फक्त त्या वातावरणापाशी नि दिवाणखान्यापाशीच असेल! अंग्लिश लोकांपैकी मोर्लेड नावाचा अधिकारी आगऱ्यास जज्जाचे जागेवर होता. तो ह्याच वेळेस नानांचे भेटीस गेला असता त्यास नानांचे हस्ते अुत्तम स्वागत मिळालेले होते. त्यायोगाने पुढील तीन महिन्यात अंग्रजांसाठी कोणते स्वागत नाना तयार करीत होते याची त्याला दादही लागली नाही. दिल्लीची सर्व तयारी पाहून नि तेथील सर्व कृत्ये तपासून नाना लखनौला जातात. सत्तावनच्या गुप्त संघटनेच्या मुख्य केंद्रात लखनौ हे अत्यंत प्रमुख केंद्र होते. ता. १८ अप्रिलला नानासाहेब लखनौकडे वळले. त्याच दिवशी सकाळी लखनौचा चीफ कमिशनर सर हेन्री लॉरेन्स ह्याच्या बगीमागे धावत जाऊन लोकांनी त्यास चिखलाचे गोळे मारलेले होते! आणि लवकरच याहून जास्त महत्त्वाचे गोळे कसे फेकावे हे दाखविण्यासाठी श्री. नानांची स्वारी तिथे आली! मग काय त्या लखनौ शहराच्या अुत्साहाला नि अवसानाला पारावार नाहीसा झाला. लखनौच्या प्रमुख रस्त्यांतून नानांची जंगी मिरवणूक निघाली. सर्व क्रांतिकारक लोकांना आपल्या या भावी स्वातंत्र्ययोद्ध्यास पाहून अनिवार्य चैतन्य अुत्पन्न झाले. नाना आपण होअूनच सर हेन्री लॉरेन्सकडे गेले होते नि लखनौ शहर पाहण्यासाठी आपण आलेलो आहोत असे त्यास सांगण्यात आले. ही लखनौ शहराची पहाणी म्हणजे काय याची त्या वेड्याला काय कल्पना येणार! नाना याच महिन्यात काल्पी शहराचीही पाहणी करण्यासाठी गेले. पुढील स्वातंत्र्यसंग्रामात ज्यांनी आपल्या अतुल देशाभिमानाने नि रणकौशल्याने सर्व जगास

चकित केले त्या जगदीशपूरच्या कुवारसिंगाशीही नानांचे राजकारण चाललेले होते.^{१३} तिकडच्या सर्व चळवळींचा नकाशाही याच सुमारास नक्की रेखाटलेला होता. अशा रीतीने दिल्ली, लखनौ, कालपी, जगदीशपूर वगैरे ठिकाणी असलेल्या मुख्य पुढाऱ्यांच्या प्रत्यक्ष गाठी घेऊन नि त्यांच्या संमतीने पुढील क्रांतीचा नक्की नकाशा रेखाटून श्री. नानासाहेब अप्रिलचे शेवटास ब्रह्मावर्ती परत आले.

मुख्य पुढाऱ्यांच्या गाठी घेऊन वाङ्मिश्रय करण्यात श्री. नानासाहेब अिकडे हिंडत असताना तिकडे सर्व देशास भावी मंगल कार्याची सुपारी देण्यासाठी राज्यक्रांतीचे दूत अितस्ततः धावत चाललेले होते! राज्यक्रांतीचे हे दूत हिंदुस्थानात याच वेळी प्रथमतः आले असे मुळीच नाही. हिंदुस्थानात पवित्र राज्यक्रांतीचे मंगल कार्य जेव्हा जेव्हा निघाले तेव्हा तेव्हा हे दूत आपले संदेशकाचे काम करीत आलेले आहेत. कारण बेलोरच्या बंडाचे आधीही त्या बाजूस अशाच चपात्या धाडलेल्या होत्या. सत्तावनच्या आरंभाला अेकदम सर्व हिंदुस्थानभर हे गुप्त पंखाचे देवदूत भावी मंगल कार्याची वार्ता देत देत भ्रमण करू लागले. ते आले कोठून नि जात होते कोणाकडे याचा कोणासही पत्ता लागेना. ते देवदूत फक्त ज्याला समजे त्यालाच मुख्य संदेश देत व ज्याला काही समजत नसे त्याच्याशी तर अतोनात बोलू लागत. ह्या विचित्र चपातींना काही वेडगळ अिंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पकडून पकडून त्यांचा चुरा करून त्या चुऱ्याचा चुरा करून तो आपल्याशी काही तरी बोलेल म्हणून प्रयत्न करावा परंतु अेखाद्या चेटकीसारखे चपातीने तिला बोल म्हटले की, आपल्या तोंडातली जीभच नाहीशी करून टाकावी! तिला वाटेल त्याच्याशीच ती बोले! गव्हाच्या किंवा बाजरीच्या पिठाची ती चपाती बनविलेली असे. तिच्यावर जरी काही अेक लिहिलेले नसे तरी ती हाती पडताच तिच्या स्पर्शाबरोबर प्रत्येकाच्या अंगात क्रातिचेतना संचार करू लागे. प्रत्येक गावाच्या मुख्य अधिकाऱ्याचे हाती त्या चपात्या पडत. तो त्याचे किंचिन्मात्र भक्षण करी नि बाकीच्यांना त्यांचा प्रसाद वाटून देअी. नंतर नवीन तितक्याच चपात्या तयार करून त्यांना ते गावकरी शेजारच्या गावाकडे धाडून देत!

जा, हे क्रांतीच्या देवदूता, तसाच पुढे जा! आपली प्रियमाता तिच्या स्वातंत्र्यासाठी जिहाद करण्यास तयार झालेली आहे ही शुभवार्ता तिच्या लेकरांना कळविण्यासाठी दश दिशांना धावत जा! “तुमच्या आजीवर संकट आहे तेव्हा तिच्या बचावासाठी धावा हो धावा” अशी कर्कश किंकाळी फोडीत मध्यान्ह रात्रीही न थांबता अेकसारखा धावत जा! गडकोटांची द्वारे बंद आहेत तथापि ती अुघडण्याची वाट न पाहता तिथे आकाशमार्गाने अुडत जा!

दऱ्या खोल आहेत, कडे तुटलेले आहेत, नद्या अफाट आहेत, अरण्ये हिंस्र आहेत. परंतु म्हणून अेक क्षणभरही न कचरता हा भयंकर राष्ट्रसंदेश घेऊन तू तीरासारखा पुढे जा! तुझ्या वेगावर आमच्या या मातेचे आयुष्य किंवा मरण अवलंबून आहे; म्हणून आपल्या पंखांनी कापवेल तितके अंतर कापीत सर्व वातावरणात भराऱ्या मारीत जा! शत्रूंनी तुझ्या अेखाददुसऱ्या देहाचा चुराडा केला तर हे मायावी देवदूता, आमच्या राष्ट्राच्या या निर्वाणप्रसंगी तू हजारो नि लाखो देह धारण करून त्यातील अेकेका देहात लाखो जिव्हा घालून पुढे जा! पत्नीला नि पतीला, मातेला नि बाळाला, बहिणीला नि भावाला सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर. मराठ्यांचे भाले, रजपूतांच्या तरवारी, शिखांच्या कट्यारी, अिस्लामचे चांद या सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर! कानपूरच्या देवतांना बोलाव. कर्णे, भेरी, दुंदुभी, ध्वज, पताका, रणगीते, गर्जना, गडगडाट वगैरे सर्व आत्पेष्टांना ह्या संगरकार्याच्या अिष्ट सिद्धीसाठी घेऊन ये! कुलदेवता, ग्रामदेवता नि राष्ट्रदेवता आपल्या आपल्या अनुचरांसह स्वातंत्र्यसमराच्या मंगलसमारंभासाठी सज्ज होऊन अुत्सुकलेल्या आहेत, त्या सर्वांना सांग ‘अति समयो वर्तते, सावधान!’

सावधान! मित्रहो सावधान नि आपल्याच डौलात ह्या हिरव्यागार पर्वतावर शांत रीतीने पडलेल्या शत्रूंचो, आता सावधान! हा पर्वत वरून जितका हिरवागार दिसतो आहे तितकाच तो आतूनही असेल अशा पूर्ण विश्वासाने!^{१४} तुम्ही याच्या मस्तकाला लाथेने तुडवीत आहा काय? तुडवा, खुशाल तसेच तुडवा! लवकरच तुम्हांला कालिदासाच्या 'शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ती तेजः' ह्या वचनाची सत्यता पटेल! हे जगा, हा आमचा तपोधन हिंदुस्थान शमप्रधान आहे खरा; परंतु म्हणून तू त्याच्या या शमप्रधानत्वाचा फाजील फायदा घेऊ नकोस. कारण या तपोनिधीचे अंगात प्रदाहक अशा प्रचंड शक्तिही गूढत्वाने वसत आहेत! शंकराच्या तृतीय नेत्राची कथा तू कधी ऐकली आहेस? ती नेत्र अघडला नाही तोपर्यंत फार शांत असतो, परंतु तो अघडताच सर्व जगाची राख करून टाकणाऱ्या ज्वाला त्यातूनच सुटू लागतात. तू कधी ज्वालामुखीला पाहिले आहेस! तो ज्वालामुखी वरून हिरवागार असतो परंतु अेकदा का तो आपला जबडा अघडू लागला की, त्यातील कढणाऱ्या अग्निरसांनी दश दिशा भाजू लागतात. परंतु ह्या सामान्य ज्वालामुखीहूनही जाज्वल्यतर असा हिंदुस्थानचा जिवंत ज्वालामुखी आता कडू लागला आहे! त्याच्या अुदरातील भयंकर अग्निरसाच्या लाटा असू लागल्या आहेत. त्याची दाहात्मक द्रवमिश्रणे चाललेली आहेत नि त्यावर स्वातंत्र्यप्रेमाची ठिणगी पडलेली आहे. त्याच्या मस्तकावर नाचणाऱ्यांनो, अेक क्षण आणखी -की दिग्गजांची कानठळी बसेल असा कडकडाट होऊन हिंदुस्थानच्या ज्वालामुखीचा सूड म्हणजे काय हे मदांध जुलुमाला कळू लागेल!

भाग पहिला समाप्त

^{१४} अंग्रजांना हिंदुस्थानच्या मनोवृत्ती अितक्या माहीत असतात की सत्तावनचे फेब्रुवारीतही अंग्रजी पत्रे नि अंग्रजी सरकारी रिपोर्ट म्हणतात की,

“The whole country is profoundly tranquil!” vide Charles Ball.